

У КРАЇНА. ІН АРИСИ І СТОРІЇ

Відповідальний редактор
Валерій СМОЛІЙ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

УКРАЇНА
В ЦИВІЛІЗА-
ЦІЙНИХ
ПОТОКАХ
РАННЬОЇ
МОДЕРНОСТІ

КИЇВ
АКАДЕМПЕРІОДИКА
2024

Авторський колектив

Олена БАЧИНСЬКА, Андрій БОВГИРЯ, Леонтій ВОЙТОВИЧ,
Віктор ГОРОБЕЦЬ, Владислав ГРИБОВСЬКИЙ, Олександр ГУРЖИЙ,
Володимир МАСЛІЙЧУК, Володимир МІЛЬЧЕВ, Ілля ПАРШИН,
Володимир ПОЛТОРАК, Петро САС, Олександр СЕРЕДА,
Валерій СМОЛІЙ, В'ячеслав СТАНІСЛАВСЬКИЙ,
Валерій СТЕПАНКОВ, Тарас ЧУХАЛБ, Віталій ЦЕРБАК

Укладачі покажчика

Юлія ГРИЩЕНКО, Ганна МАЛАЯ, Валентина МАТЯХ

Координатор проекту

Геннадій БОРЯК

Рецензенти

Леонід ЗАШКІЛЬНЯК, Іван ПАТРИЛЯК, Олександр РЕЄНТ

*Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України
(Протокол від 05.10.2022 № 5)*

*Видання здійснено за кошти Цільової комплексної програми НАН України
«Наукові основи функціонування та забезпечення умов розвитку
науково-видавничого комплексу НАН України»*

Україна в цивілізаційних потоках ранньої модерності / НАН
У45 України, Ін-т історії України. — Київ: Академперіодика, 2024. —
815 с., 88 с. іл. — (Україна. Нариси історії).

ISBN 978-966-360-523-4

З широкого порівняльного контексту і з різних інтерпретаційних підходів запропоновано багатогранну і багатоаспектну модель перебігу історичного процесу в Україні на етапі раннього нового часу в усьому розмаїтті його локальних, регіональних і національних формовиявів. Як фактори консолідації акцентовані націєтворча та державотворча компоненти, а також основні маркери української ідентичності.

Для найширшої читацької аудиторії.

УДК 94(477)"15/17"

ГЕНЕЗА
УКРАЇНСЬКОГО
КОЗАЦТВА
ТА ЙОГО
СУБ'ЄКТИВІЗАЦІЯ
В СОЦІО-
КУЛЬТУРНОМУ
ПРОСТОРІ
РЕЧІ
ПОСПОЛИТОЇ

РОЗДІЛ 3

Джерела формування
українського козацтва

•

РОЗДІЛ 4

Українська козаччина
на державній службі Речі Посполитої

•

РОЗДІЛ 5

Феномен Запорозької Січі

•

РОЗДІЛ 6

Військо Запорозьке
та українське православ'я

•

РОЗДІЛ 7

Конструктивізм політичної
діяльності козацтва

•

РОЗДІЛ 8

Українське козацтво в міжнародних
відносинах XVI — середини XVII ст.

ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Зародження та становлення українського козацтва — процес далеко не одномірний і достатньо складний, на який безпосередньо впливали найрізноманітніші чинники соціокультурної еволюції українського суспільства. У своєму поступі козацтво пройшло кілька етапів, кожний із яких позначений певними особливостями та специфікою.

До середини XVI ст. козаками називали людей, які займалися ухадницькими промислами на південному порубіжжі та боротьбою з татарами. На жаль, в актових матеріалах про них збереглися лише фрагментарні згадки, які, утім, дають підставу для з'ясування джерел формування цього соціального стану. Уже 1492 р. кримський хан Менглі-Гірей повідомляв великого князя литовського Олександра Казимировича про напад на фортецю Тягиню загону козаків з Канева та Черкас. Документальні свідчення про цю акцію містяться у відповіді останнього від 19 грудня, надісланій до Бахчисарая: «Також писав нам в своєму ярлику, що наші люди канівці і черкаські, прийшовши Дніпром, під Тягинею човен твій розбили, чоловіка одного і багато статків та грошей побрали, а потім цього твого чоловіка забрали і кілька волів з ним взяли, а після того під Тягинею черкаські взяли десяток коней і трьох чоловік забрали з собою. Проте нам невідомо і сталося без нашої волі. З приводу того послали до наших урядників українних, щоб речі ті відшукали між козаками, а якщо б знайшли — передали в руки твогому слугі Мусаці, і людей, які будуть знайдені і відібрані статки. А тих лихих людей, які те вчинили, повеліли стратити»¹. Безумовно, у поході могли брати участь вихідці й з інших міст і містечок України. Менглі-Гірей добре володів інформацією про стано-

¹ Pułaski K. *Dzikie pola. Szkice i poszukiwanie historyczne*. Kraków, 1887. S. 19.

вище на прикордонні Кримського ханату з Великим князівством Литовським, оскільки сам неодноразово здійснював грабіжницькі набіги на його територію. Однак він був зацікавлений у суворому покаранні литовськими властями конкретних винуватців козацької експедиції, щоб запобігти її повторенню в майбутньому. І, як видно з листа Олександра Казимировича, урядники південноукраїнських староств зобов'язувалися вжити відповідних заходів. Майже аналогічний інцидент стався за три роки до цієї події на Таванській переправі через Дніпро, хоча у листі московського князя Івана III до правителя Литовської держави тих, що козакували на чолі з ватажками Богданом, Голубцем і Васьком Жилою, власне «козаками» не називали. Цілком можливо, що у Московії цей термін був ще маловідомим, тому в тогочасній епістолярній спадщині українське козацтво виступало під різними назвами: загальною — «черкаси» або ж від імені урядовця чи ватажка громади — «князя Дмитрія козаки», «козаки Щурової роти» тощо.

Через українські землі пролягали великі і малі шляхи, які були торговими артеріями не лише Великого князівства Литовського, а й усього східноєвропейського регіону. Ними ж користувалися представники дипломатичних служб, зустріч яких з новими господарями прикордоння не завжди відзначалася мирним характером. Так, за повідомленням кримського хана Менглі-Гірея московському князю Івану III у жовтні 1494 р., посольство на чолі з боярином Іваном Суботою, яке направлялося до валаського господаря Стефана, поблизу дніпровської переправи було погромлено козацьким загonom з Черкас під проводом ватажка Богдана². Київські й черкаські козаки були причетні також до сутичок з татарами на пониззі Дніпра взимку 1502—1503 рр.

Документальні свідчення про участь у козацьких походах представників місцевої адміністрації, зокрема південноукраїнських старост Предслава Лянцкоронського, Остафія Дашковича, Єжи Струся, Миколи Сенявського, Бернарда Претвича, Семена Пронського та ін., стали основою для проголошення їх історіографією XVII—XVIII ст. організаторами українського козацтва, першими гетьманами. Насправді ж, виконуючи обов'язки з охорони кордону, старости замовчували факт спільних дій з козаками, бо це загрожувало немилістю великого князя або ж сплатою з власної кишені за збитки, завдані козаками. Так, у листі турецького султана Сулеймана Кануні до польського короля Сигізмунда II Августа від 10 вересня 1557 р. йшлося про набіг козаків, очолюваних князем Дмитром Вишневецьким на татарські улуси поблизу Акермана, а також містилася вимога повернути захоплене і покарати учасників експедиції.

На старост покладалися також обов'язки контролювати козаків, щоб не допускати їх гуртування і самостійних походів проти татар. У люстрації Кременецької волості 1563 р. зазначалося: «Козаків, або ж людей неоселих, прихожих не утримувати ніде в селах більше 3 днів, все село має знати, коли який козак прийде чи піде, оскільки від таких людей робиться по селах багато шкоди; а якщо

² Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымской и Ногайской орадами и с Турцией. *Сб. император. рус. ист. об-ва.* Санкт-Петербург, 1882. Т. 35. С. 23.

б хто пустив до хати такого козака, людину неосілу, не сповістивши всьому селу, і тримав його більше трьох днів, а відпустивши не оголосив всьому селу, і якщо б від того трапилась кому шкода, то будь-який господар повинен буде відшкодувати її і, крім того, зобов'язаний виплатити три рублі згідно статуту земського»³.

Контроль над козаками поширювався навіть на воєводські міста, зокрема Київ. У грамоті великого князя литовського Олександра Казимировича (1499) зазначалося: «Коли купці або ж козаки приходять до Києва і в якогось міщанина стануть на подвір'ї, той міщанин зобов'язаний повідомити про них київському воєводі або його наміснику згідно давнього звичаю, а якщо б хтось із міщан не захотів про купця чи козака повідомити воєводі, той мав сплатити київському воєводі двадцять коп грошей»⁴.

Через брак документальних свідчень складно стверджувати, наскільки вдавалося старостам виконувати поліційні функції. Більш відомі випадки, коли вони в обхід закону очолювали загони служебників та козаків і здійснювали сміливі рейди в південні степи аж до Чорноморського узбережжя. Оповідаючи про похід під Очаків (1541) барського старости Берната Претвича, польський шляхтич Марцін Бельський, зокрема, зазначав, що у відповідь на напад татарських кочівників на Вінницю козаки здійснили успішний рейд, повернувшись із великою здобиччю⁵.

Для боротьби з татарами влада активно залучала і місцеве населення. Так, у привілеї, наданому місту Лисянці, підкреслювалося, що його мешканці мають ставити палісаду, а кожний з міщан повинен запитися рушницею, двома фунтами пороху і копою куль. У творі Марціна Броневського міститься згадка про Брацлав на кордоні Поділля. Містечко мало фортецю, а його оборонці набули досвіду в боротьбі з татарами. Отже, не лише військова людність, а й усе населення прикордонних міст добре володіло зброєю, мало бойові навички і могло брати участь у козакуванні.

Цікаво, що Броневський нічого не говорив про шляхту серед мешканців Брацлава. Небезпека з боку татарських ординців ставала на перешкоді проникненню на південь Поділля та Київщини представників привілейованого стану. Навіть багато хто зі старост залишали у фортецях заступників, а самі жили у власних маєтках на Волині, Північній Київщині чи в Галичині. Татарська загроза не стимулювала й розвиток традиційного землеробства. Тож втрачався сенс ведення як селянського, так і панського господарства. Не випадково, що в той час ревізори не відзначили поблизу Канева жодного фільварку⁶.

Чимало інформації про джерела формування українського козацтва міститься в кореспонденції правителів сусідніх держав, зокрема турецького султана та кримського хана. Так, на початку 40-х років XVI ст. хан Сагіб-Гірей писав з Бах-

³ *Архив Юго-Западной России* (далі — *Архив ЮЗР*). Ч. 7. Т. 2. Киев, 1890. С. 115.

⁴ *Акты, относящиеся к истории Западной России* (далі — *Акты ЗР*). Т. 1. Санкт-Петербург, 1846. С. 194.

⁵ *Kronika Marcina Bielskiego*. Sanok, 1856. Т. 3. S. 1085.

⁶ *Архив ЮЗР*. Ч. 7. Т. 3. Киев, 1907. С. 13.

чисарая польському королю Сигізмунду I: «Приходять козаки черкаські і канівські, стають на Дніпрі під нашими улусами і чинять шкоди нашим людям. Я вас неодноразово просив за тих козаків, щоб їх приборкати, але ваша милість не послухала. Якщо хочеш з нами приятелювати, будь добрим, пришли до нас тих, що робили шкоди, інакше не май того за зло, але на ті замки — Черкаси й Канів — пошлемо нашу рать»⁷. Майже аналогічним є лист турецького султана Сулеймана до того ж короля від 1546 р., в якому зазначалося, що із Переяславського, Черкаського, Брацлавського та інших «замків» козаки, очолювані Претвичем, Сангушком і Пронським, здобували приступом Очаківську фортецю.

Отже, актові матеріали і наративні джерела переконливо свідчать про вихід козаків з українських міст. Та це зовсім не означає, що козакували власне міщани — ремісники чи торгові люди. Якраз вони не завжди становили більший відсоток населення у прикордонних містах, призначених для оборони краю від ординської агресії. Наприклад, у Черкасах 1552 р. проживало 223 міщанини; бояр, панів і князів — 9; слуг міських — 25; пушкарів — 2; почту старости — 66 осіб; драбів — 160; козаків — 250⁸. Аналогічним було в той час співвідношення населення у Брацлаві та Вінниці. Зауважимо: щоб вважатися повноправним громадянином, тобто перебувати під захистом міського самоврядування, користуватися привілеями, які надавалися городянам, зокрема правом займатися ремеслом, вести торгівлю на міському ринку, необхідно було володіти нерухомим майном, як мінімум — власним будинком. Цим пояснюється той факт, що у південноукраїнських містах ревізори фіксували значну кількість бездомних, або ж «людей прихожих». На Волині та Північній Київщині серед них переважали селяни, які намагалися здобути свободу за міськими мурами.

Характерним для південних міст було проживання в них козаків. Так, люстратори відзначили, що поряд з боярами, слугами, міщанами Канева проживали «люди прихожі, козаки неосілі»⁹. На противагу міщанам більшість з них не мали власної осідлості і ходили в степ на промисли або ж служили у заможних городян. Різниця між ними чітко визначалася в люстрації, де вказували повинності: «Козаки, які домів у Черкасах не мають, і ті дають старості колядки по шести ж грошей і сіна косять йому по два дні влітку, толоками за його стравою і за медом. А козаки, які не ходять на поле чи річкою на Низ, а служать в містах у наймах боярам або міщанам, старості колядки давати, ані сіна косити не повинні»¹⁰. Привертає увагу наявність у Черкасах значної кількості представників власне військово-службової людності: почет старости, драби, а також слуги міські або ж замкові.

Водночас у більшості міст і містечок України проживали й селяни. Було б недоречно повністю виключити можливість їх участі у козакуванні, як і сільських

⁷ *Акты ЗР*. Т. 2. Санкт-Петербург, 1851. С. 75.

⁸ *Архив ЮЗР*. Ч. 7. Т. 1. Киев, 1886. С. 88—89.

⁹ Там само. С. 105.

¹⁰ Там само. С. 82.

мешканців, передусім тих, хто перебував на нижчому соціальному щаблі. Безземельні або ж власники незначних земельних ділянок — городники, халупники, комірники, підсусідки — не були тісно пов'язані із землеробством і мали змогу займатися допоміжними промислами, зокрема й козакуванням. Однак конкретних документальних свідчень про ставлення селян до генези козацтва на сьогодні не виявлено. Наведену Д. Наливайком тезу з латиномовного «Трактату про дві Сарматії» польського гуманіста Мацея Меховіти, де український козак називався «хлопом, підданим, бродягою, пішим або кінним»¹¹, досить легко пояснити. У Польщі хлопом називали кожного негербованого. Навіть боярина, який ішов козакувати, літописці нерідко записували в свої хроніки хлопами зі слів розгніваного господаря.

З середини XVI ст. спостерігається новий етап в історії українського козацтва. За слушним зауваженням І. Крип'якевича, на цей час «в степах виробився оригінальний тип господарки, а в його обороні нова воєнна організація; знов під впливом сеї господарки і в війні зі степовими ордами постала нова козацька суспільність, з своїм окремим побутом і окремим світоглядом. Виробивши собі новий лад у степах, переходять козаки до давніх українських центрів, до городів; тут лучаться з міщанською опозицією против нових міських порядків, переймають на себе її боротьбу з локальними урядниками і реорганізують міста по своїм ідеалам. Цілий цей процес відбувається дуже скоро; козацький лад так знаменито відповідав пограничним відносинам і в своїм поході показав стільки сили, що протягом двох-трьох десятиліть скозачили всі міста над степовим поясом»¹². Отже, перенесення козацького устрою на волості стало важливою передумовою формування окремого соціального стану. Цей процес збігається з характерним для ранньомодерних держав переосмисленням привілейованою верствою свого місця в суспільстві.

Консолідація панівних верств Великого князівства Литовського супроводжувалася ліквідацією різноманітних ступенів ієрархії та ревізією прав на шляхетство. Підставою визнання останніх стало не відбування військової служби, а наявність документально підтвердженого землеволодіння. Якщо для князів і шляхти ця обставина не створювала особливих проблем, то вона з усією гостротою постала перед боярами. Переважна їх більшість володіла землею за звичаєвим правом, тому лише небагатьом вдалося довести своє «благородне» походження пред'явленням жалуваних грамот на володіння земельними наділами. Усі ж інші представники цього стану переводилися до розряду державних селян.

Аналогічну політику проводила на українських землях після Люблінської унії 1569 р. і польська влада. Уже наступного року було організовано люстрації Брацлавського і Київського воєводств. У ході їх ревізори вимагали від усіх землевласників пред'явлення жалуваних грамот на маєтності, оскільки, за їхніми словами, при українських замках було багато таких зем'ян і шляхти, які не хотіли

¹¹ Наливайко Д. *Козацька християнська республіка*. Київ, 1992. С. 45.

¹² Крип'якевич І.П. *Богдан Хмельницький*. Вид. 2-ге, випр. і доп. Львів, 1990. С. 44.

відбувати земську службу і заявляли, що вони вільні люди. Так, бояри Заушани показали ревізорам копію королівської грамоти — виписку з київських земських книг, і їх залишили при шляхетських вольностях. За володіння землею вони мали поряд з іншими шляхтичами Київського воєводства нести земську службу. Бояри Позняки жодних документів на вимогу люстраторів не пред'явили, а лише голо-слівно сказали, що вони звільнені від аналогічних служб згідно з королівським привілеєм¹³. Однак ці аргументи до уваги не бралися, оскільки в разі великої небезпеки для київського замку, на думку ревізорів, вже нікого було посилати для огляду татарських шляхів та відправляти листи до найближчих замків.

Тож південноукраїнське боярство постало перед проблемою пошуку свого місця в суспільстві. Через відсутність умов для заняття землеробством воно намагалося в інший спосіб відстояти свій попередній статус. Цьому ж об'єктивно сприяло створення козацького реєстру та залучення урядом Речі Посполитої українського населення до військової служби під час чергових кампаній, насамперед для боротьби проти Кримського ханату та Московської держави. Найбільш підготовленими, безумовно, виявлялися бояри і слуги. Вони й стали основою створення козацьких загонів, які перетворювалися на вагому силу при кварцяному війську. Отже, бояри та слуги становили нову хвилю формування українського козацтва. Саме тому в документальних матеріалах південного порубіжжя кінця XVI — початку XVII ст. трапляються лише окремі згадки про бояр. Водночас обов'язково підкреслювалось їх «нешляхетське» походження, належність до «хлопства». На Північній Київщині та на Волині українському боярству під назвою «околичної шляхти» вдалося утриматися аж до середини XVII ст. Проте у джерелах дедалі частіше почали траплятися такі визначення їх соціального статусу, як, наприклад, «козаки, звані боярами овруцького староства»¹⁴. Поповнення козацтва боярським контингентом збіглося з важливим моментом у формуванні лицарської верстви, а саме — початком генези станових прав.

Помітний вплив на формування козацтва справили заходи, вжиті урядом Речі Посполитої щодо колонізації Подніпров'я та Лівобережжя. Роздача земель у власність з метою їх заселення практикувалася ще й за литовської доби. Більші можливості для встановлення польського володарювання на українських землях аж до кордону з Московською державою відкрила конституція, ухвалена варшавським сеймом 1590 р. «Простори пустих місць на прикордонні за Білою Церквою, — зазначалося в цьому документі, — не приносять ніякої користі, ані державної, ані приватної, необхідно мати з них користь, щоб вони даремно не пустували. А тому за дозволом і повноваженням від усіх чинів сейму ухвалюємо, що ми будемо роздавати ті пустелі у приватну власність особам шляхетського стану за заслуги перед Річчю Посполитою по волі і розумінню нашому»¹⁵.

¹³ *Архив ЮЗР*. Ч. 7. Т. 3... С. 7.

¹⁴ *Zrodla dziejowe*. Т. 21. Warszawa, 1894. S. 352.

¹⁵ *Volumina legume*. Т. 2. Petersburg, 1859. S. 318.

Прагнучи здобути земельні володіння, тисячі безпомісних і дрібних шляхтичів з Волині та Галичини взяли участь у колонізаційному процесі. Обставини життя на Подніпров'ї, зокрема слабкість виконавчих та судових структур, відкривали можливості для панування кулачного права, або ж фізичної сили. Звідси — поява латифундій нових власників, особливо воєвод, старост, примноження магнатських родів, так званих королев'ят — Вишневецьких, Корецьких, Збараських тощо. Серед прибулих на Подніпров'я було чимало й таких, хто головним своїм заняттям вважав військове ремесло. Вже за Стефана Баторія шляхта становила верхівку козацького реєстру. Зростання престижу козаччини залучало до королівської служби нових представників привілейованої верстви як українського, так і польського походження.

Проект католицького біскупа Йосипа Верещинського зі створення козацького князівства за Дніпром, очевидно, ґрунтувався на реальних фактах присутності значної кількості шляхти серед українського козацтва. Шляхтичі не лише очолювали реєстрових, а й становили основну масу козацької старшини. Тим більше, що в її середовищі перебувало чимало представників польського етносу, зокрема шукачів військових пригод, авантюристів, які схвально відгукнулися на заклик Папи Римського Климента VIII. Під його егідою створювалася Ліга християнських держав для боротьби проти османської експансії, на що виділялися значні кошти. Головну військову силу Ліги мало становити запорозьке козацтво.

Восени 1593 р. Папа Римський вислав свого нунція, хорватського священника Александра Комуловича, до українських козаків з метою залучити їх на службу. За інструкцією, папський легат мав вести переговори в Кам'янці, Каневі, Черкасах. У листі Климента VIII до козацтва відзначалася поінформованість Апостольської столиці про його хоробрість і військову відвагу. Вагомим додатком до послання понтифіка із закликом боротьби проти неприятеля святого Христа повинні були стати 12 тис. дукатів, які мали надійти до початку кампанії. Решту передбачалося виплатити в ході війни. Однак маршрут Комуловича пролягав через волості, де йому порадили звернутися до київського воєводи князя Костянтина Острозького. Очевидно, через конфлікт білоцерківського старости Януша Острозького зі старшим Війська Запорозького Криштофом Косинським папський посланник не знайшов шляху до Запорозької Січі. Під час зупинки у Снятині він вів переговори з місцевим старостою Миколаєм Язловецьким. Колишній старший реєстру продовжував підтримувати тісні контакти з козаками. Тому, певно не без ініціативи Язловецького, у грудні 1593 р. відбувся похід на придунайські турецькі міста. До складу козацького війська входила значна частина подільської шляхти¹⁶.

Відсутність детального опису реєстрового війська на рубежі XVI—XVII ст. не дає змоги ґрунтовно проаналізувати його структуру та етнічний склад. Однак відомо, що подальший розвиток подій, особливо війна з Московією, Цецорська

¹⁶ Барвінський Є. Причинки до історії зносин цісаря Рудольфа II і папи Климента VIII з козаками в рр. 1593 і 1594. *Записки наукового товариства імені Шевченка* (далі — ЗНТШ). Т. 10. Львів, 1896. С. 4—5.

та Хотинська битви, сприяли поповненню реєстру представниками української шляхти, до якої, зокрема, належали Петро Сагайдачний, Оліфер Голуб, Михайло Дорошенко, Марко Жмайло, Іван Сулима, Богдан Хмельницький.

Реалізація конституції 1590 р. в Україні супроводжувалася також посиленням соціальної напруги. Кожний шляхтич, який долучився до колонізації прикордоння, отримував право будувати у своєму маєтку замок для захисту від татар, залучаючи поселенців з інших районів. Часто власники виділених урядом земель утворювали нове поселення за рахунок селян, захоплених у сусідніх маєтностях. Актові матеріали кінця XVI — першої половини XVII ст. містять величезну кількість свідчень про шляхетські міжусобиці. Унаслідок грабінницьких нападів шляхтичі ставали власниками нових маєтків та підданих, а згодом одержували документальні підтвердження від властей на право володіння ними. У пошуках нових джерел прибутків магнати реєстрували свої володіння у статусі міста чи містечка¹⁷, у такому разі до рук землевласника переходило і право верховного суду над підданими, регулювання податків та повинностей.

Для залучення нових поселенців землевласники на перших порах встановлювали пільги — звільнення від будь-яких повинностей на п'ять, десять, п'ятнадцять і більше років. Протягом цього часу селянин міг вести власне господарство, не відбуваючи панщини, не сплачуючи натуральних чи грошових податків, і вважати себе відносно вільною людиною. Водночас освоєння нових земель було вигідне шляхті, оскільки пізніше вона могла використати їх для розширення власного фільварку. Крім того, окремі шляхтичі, незважаючи на встановлені обмеження, все ж залучали «слобожан» до виконання деяких робіт. Так, у Курилівцях на Київщині 1616 р. двадцятьох «свобідних», які не мали жодних повинностей, змушували робити зажинки, обжинки, закоси, обкоси, допомагати у толоці. У люстрації Остерського староства за 1636 р. зазначалося, що «завдяки скупченню людей, що оселяються на слободах, остерська оренда медів, пив, горілок, млинів, мит пішла за значно вищу ціну, тому не мало зріс дохід»¹⁸.

Отже, шляхта використовувала можливі засоби для здирства всіляких опосередкованих поборів з мешканців слобід. У разі надмірних утисків або ж наближення завершення строку пільгових років останні відходили на нове місце проживання у південні та південно-східні райони. «Ті ж із згаданого руського народу, — зазначав сучасник подій, польський письменник Самуель Грондський, — хто звичніший і вправніший тримати зброю, а також не побажав підкоритися данницькому ярму земських панів, вийшли до віддалених і до того часу не заселених місць і там привласнювали собі вільне право і відтоді заснували нові поселення. На відміну від інших русинів, підпорядкованих земським панам, цих називають козаками»¹⁹. Оцінюючи причини козацького повстання, польський магнат Миколай Потоцький наприкінці 1637 р. зауважив, що локаціями осередків «свавіль-

¹⁷ Крип'якевич І.П. *Богдан Хмельницький...* С. 26.

¹⁸ *Zrodla dziejowe*. Т. 5. Warszawa, 1877. S. 209.

¹⁹ Grondski S. *Historia belli cosacco-polonici*. Pestini, 1789. S. 15.

ників» ставали саме слободи: «скільки цих бунтівників було і є, всі мають свої гнізда в нових слободах, що містять в собі по кілька тисяч своєвільних людей, як обидві Кобеляки й інші селища на Ворсклі та Пслі. Наплив цих своєвільників в слободи робить розсадники бунту, та й самі осадчі застерігають з плачем, що як ці гнізда не будуть зруйновані, то своєвілля досить скоро оживе знову»²⁰.

Значна частина переселенців, осідаючи в слободах, відмовлялася підпорядковуватися старостинській владі, оголошуючи себе козаками. Селян та міську бідноту приваблювало право козаків на володіння землею, їх особиста свобода. Перехід до козацтва асоціювався у них з ідеєю вільного господарювання. Такі люди фігурували у донесеннях королівських комісарів під назвою «непослушних». Уже восени 1593 р. Станіслав Жолкевський писав з Поділля до канцлера Яна Замойського: «Пан староста брацлавський Єжи Струсь дуже збентежений сваволею і бунтами тих злих хлопів, пильно потребує ласки й рятунку вашого, бо через опір і бунт тих хлопів важко йому виконувати свої обов'язки. Я радив пану старості і з свого боку буду того пильнувати, щоб якимось по-доброму привести їх до послухності, але якщо надалі з їх боку буде такий непослух, прошу порадити, що в такому разі робити. Я маю відомості, що вони присягнули не допустити там жовнірських постойів, а, очевидно, і в кримського хана бувають їх посланці. Такий непослух у них і своєвілля, що вже не поважають зовсім ні бога, ані когось іншого»²¹.

Про широкі масштаби показачення населення Подніпров'я свідчать люстрації королівщин 1616 р. У Білій Церкві було «міщанських домів послушних 300», а таких, що не хотіли бути «послушними», більш як 300, у Трилісах — відповідно 170 і 30, Богуславі — 200 і 400, Каневі — 160 і 1346, Корсуні — 200 і 1300, Стеблеві — 100 і 400, Переяславі — 300 і 700, Гельмязові — 40 і 100, Бикові — 30 і 25, Черкасах — 150 і 800, Боровиці — 50 і 100, Ірклієві — 20 і 300, Говтві — 30 і 700, Кропивні — 30 і 60, Чигирині — 50 і 500, Крилові — 50 і 400²². Отже, у багатьох містах і містечках кількість тих, що вважали себе козаками, була значно більшою за населення, яке відбувало повинності. На південному порубіжжі фактично ігнорувалися кріпосницькі порядки, а спроби їх запровадження завершувалися масовими втечами на Запорожжя. Так, у королівській інструкції на сейм 1615 р., зокрема, зазначалося: «пішли до них (запорожців. — *Авт.*) неосілі, пішли засудженці, пішли втікачі, повтікали, покинувши поля, повтікала челядь, так, що мало хто і до плуга має людей на Поділля»²³. До речі, у вищезгаданих містах і раніше існували козацькі громади. Про офіційне їх визнання за литовської доби свідчить королівський лист, адресований черкаському і канівському підстаростам, а також боярам, міщанам, козакам і всім підданам «нашим тамошним». В іншому аналогічному посланні міститься конкретний адресат: черкаський намісник, отаман, вїйт та всі міщани черкаські. Отже, на чолі міських козаць-

²⁰ *Бібліотека Польської академії наук у Кракові*. Відділ рукописів. Спр. 1819. Арк. 78.

²¹ *Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584—1620*. Kraków, 1868. S. 39.

²² *Архив ЮЗР*. Ч. 7. Т. 1... С. 284—322.

²³ *Жерела до історії України-Руси* / зібрав і видав І. Крип'якевич. Т. 8. Львів, 1908. С. 165.

ких громад стояли отамани, як і в січовому товаристві. У житті міста їхній вплив був значним, якщо в урядовому листі отаман означений перед війтом. До компетенції отамана, очевидно, входили управлінські функції в громаді та її взаємвідносинах з міською владою. Після Люблінської унії городове козацтво, крім тих, хто перебував на державній службі, дістало назву «непослушних», поряд з тими, хто оголошував себе козаком із середовища міського населення. Посилаючись на опубліковані джерела, І. Крип'якевич стверджував, що інститут отаманства продовжував існувати, а самі отамани, зокрема, затверджували власним підписом тестаменти і акти купівлі-продажу землі, прикладаючи «печать мескую»²⁴.

Цікаві дані про джерела формування козацтва знаходимо і в деклараціях королівських комісарів до реєстровців під час Вільшанської комісії 1617 р. Поряд з обмеженням кількості тих, хто перебував на державній службі, однією тисячею і погрозою смертної кари для непослушних, наказувалося: «Ремісників, купців, шинкарів, вейтів, бурмистрів, кафтанників, балакезів, різників, кравців та інших неприкаяних від себе відігнати і виключити з реєстру, а також усіх тих новопрйбулих міщан, які протягом останніх двох років, вийшовши з урядової юрисдикції, пристали до нашого війська, — аби вже більше козаками не називалися, і на майбутнє без волі короля і пана гетьмана коронного таких до війська приймати не будемо»²⁵. Отже, навіть серед реєстрових було чимало вихідців із ремісників, торговців, колишніх представників міської адміністрації.

Наступного року спостерігалось нове піднесення козацького руху на Київщині. З'явилися десятки загонів як у королівщинах, так і панських маєтках на чолі з Топигою, Старинським, Шульжиним, Мировицьким та ін. У скарзі шляхтянки Гальшки Лозчиної до Житомирського гродського суду від 25 серпня 1618 р. йшлося про напад на її маєтність Рожів загону Яроша Суми і зазначалося, що серед козаків були вихідці з «людей люзних, свавільних». До складу двотисячного загону Миська Фастовця також входили «свавільні люди» з Котельні, Коростишева, Паволочі, Ходоркова, Брусилова, Фастова, Корнина, Лещина, багатьох інших сіл і міст Київського воєводства²⁶.

Неодноразові спроби учасників Хотинської війни 1621 р. домогтися в уряді визнання за ними козацьких прав результату не мали. Закономірною відповіддю на це стала хвиля покозачення, про що свідчать дані люстрації Київського воєводства за 1622 р. Зокрема, на території Канівського староства було немало сіл, якими володіли козаки: Пекарське, Решітки, Біркозова, Виргани, Чабанівка, Костянець, Тростянець, Кришин, Райтків, Селище. Села та хутори Богуславського староства Біївці, Вільховець, Більмачі, Тептіївка, Охматів, Дибинці, Михайлівка, Ісайки, Щербанівка, Пуники, Вулля, Семерхів також належали козакам²⁷. Із

²⁴ Крип'якевич І.П. *Богдан Хмельницький...* С. 27.

²⁵ *Архив ЮЗР*. Ч. 7. Т. 1... С. 208.

²⁶ Матеріали к очерку гетманства П.К. Сагайдачного. *Чтения Ист. об-ва Нестора Летописца*. Киев, 1901. Кн. 15. С. 162—165.

²⁷ *Селянський рух на Україні 1569—1647 рр.* Київ, 1993. С. 183.

мешканців 25 сіл та хуторів Переяславського староства лише 280 сімей відбували повинності, а решту становили козаки, «які мають землі і всяке майно, від них немає ніякого прибутку і послушності, їх є понад 1000». Подібну картину зафіксували ревізори і в Черкаському старостві. У королівській інструкції 1625 р. до місцевих сеймиків застерігалося про недопущення «домашньої сваволі, яка бере гору і так завзялася, що і самим нам тяжка, і з сильними сусідами нас сварить». Про масове покозачення населення писав у 30-х роках XVII ст. і французький військовий інженер Гійом Левассер де Боплан, зазначаючи, що серед козаків перебували «люди, досвідчені у всіх взагалі необхідних для життя ремеслах: теслі для будівництва жител і човнів, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, римарі, шевці, бондарі, кравці. Всі уміють добре обробляти землю, сіяти, жати, випікати хліб, готувати м'ясні страви, варити пиво, мед, горілку, брагу тощо»²⁸.

Отже, суспільні процеси значною мірою впливали на джерела формування українського козацтва. Уходництво і оборона південного прикордоння до середини XVI ст. були головними чинниками поповнення «козакуючої» людності, серед якої переважали вихідці з українських міст і містечок. Нерідко функції з організації козацьких походів перебирала на себе місцева адміністрація, активно долучаючи до участі у них тих з місцевих мешканців, хто добре володів зброєю і мав бойові навички. Через ліквідацію різноманітних ступенів ієрархії та ревізію прав на шляхетство втратило своє привілейоване становище в суспільстві боярство, яке внесло потужний імпульс у формування козацтва. Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні після Люблінської унії 1569 р. зумовили поповнення козацьких лав з числа шляхти, селян та міщан.

²⁸ Боплан Г.Л. де. *Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн*. Київ, 1990. С. 29—30.

УКРАЇНСЬКА КОЗАЧЧИНА
НА ДЕРЖАВНІЙ СЛУЖБІ
РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Ідея залучення українського козацтва на державну службу зародилася в литовську добу. Вона зумовлювалася потребами оборони прикордоння держави від татарської експансії. Південноукраїнські старости вбачали в козаках єдину реальну для цього силу в регіоні, про що неодноразово доповідали уряду. З їх ініціативи на засіданнях державної ради Великого князівства Литовського кілька разів розглядалося питання про залучення загону козаків для несення прикордонної служби. Проте відсутність коштів у казні стала основною причиною відмови від цих пропозицій, особливо коли йшлося про будівництво укріплень за десятки верст від населених пунктів — так званих волостей.

Актуальність поповнення козацьких контингентів була продиктована початком Лівонської війни (1558—1583). Київський воевода Костянтин Острозький і черкаський староста Олександр Вишневецький запрошували козаків на службу «за даток і живність»²⁹, тобто у традиційний на той час спосіб наймали військо за грошову плату та стацію. Цілком природно, що для обліку козаків складали їх списки, або реєстри.

У другій половині 60-х років XVI ст. уряд повернувся до старих планів організації козацьких сил. Грамота Сигізмунда II Августа, передана на Запорожжя (1568), містить пропозиції козакам вступати на королівську службу: «скрізь при замках наших знайдеться вам служба наша, за яку жалування кожен із вас від нас отримає»³⁰. У цьому випадку йшлося вже не про проведення військової експедиції, а відбування постійної державної служби у замках, безумовно, що й для виконання поліційних функцій.

²⁹ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России* (далі — *Акты ЮЗР*). Т. 2. Санкт-Петербург, 1865. С. 141.

³⁰ *Архив ЮЗР*. Ч. 3. Т. 1. Киев, 1863. С. 6.

Не збереглося королівської грамоти, яка конституювала створення постійного козацького реєстрового війська, а отже, і згадки про точну дату цієї події. Її можна реконструювати лише ретроспективно, аналізуючи пізніші документи. Грамотою від 5 червня 1572 р. Сигізмунд II Август підтвердив розпорядження коронного гетьмана Юрія Язловецького про набір 300 козаків на державну службу. Одним із найважливіших положень цього документа стало призначення шляхтича Яна Бадовського старшим і суддею над низовими козаками. «Маєт Ян Бадовський, — зазначалося в королівській грамоті, — не відступаючи ні в чому постанови пана воєводи руського коронного гетьмана, зі всіх козаків низових кожному справедливості згідно права посполитого чинити і в тому слушно і пристойно справляти, не будучи повинен з того уряду перед воєводами, старостами і урадами нашими і ні перед ким іншим звітувати, лише перед нами государем, або перед паном воєводою руським і по нім будучими гетьманами нашими до свого живота»³¹. Відповідно адміністративна влада і козацьке судочинство вилучалися з підпорядкування місцевих управлінських структур.

Про сам процес проведення реформи та характер взаємовідносин запорожців з королівськими комісарами свідчень немає. Лише у рахунках коронної казни в наступні роки вказано асигнування для полку «низових козаків» чисельністю у 300 осіб³². Водночас попри невелику кількість реєстрових, реформа Сигізмунда II Августа сприяла організації козацтва, виділенню його з інших верств населення. Фактично нею було покладено початок конституюванню українського козацтва як соціального стану.

Запровадження особливого адміністративного і судового підпорядкування для реєстрових мало на меті подальшу структурування всього козацтва для встановлення над ним контролю. Зокрема, Ян Бадовський з допомогою прийнятих на службу повинен був стримувати решту козаків від дій, які б суперечили державним інтересам, насамперед самовільних воєнних походів. Водночас козацтво отримувало особливі права і привілеї, що сприяло перетворенню його на окрему соціальну верству. Навіть залучені на тимчасову королівську службу користувалися «козацькими вольностями», санкціонованими Сигізмундом II Августом.

Новий етап в історії українського козацтва належить до епохи воєнничого короля Речі Посполитої Стефана Баторія (1576—1586). Вже наприкінці травня 1576 р. до Кракова прибуло козацьке посольство у складі Івана Сіверного, Федора Захвостого, Семена Поховського і Марка Вінницького. Під час їх аудієнції у короля, очевидно, йшлося про новий набір запорожців на державну службу. Баторій наказав видати кожному послу по 15 флоринів і по 6 аршинів ліонського сукна³³. Однак, отримуючи інформацію переважно з Туреччини та Криму, король не довіряв повністю запорожцям. Відсутність даних про існування реєстро-

³¹ *Акты ЮЗР*. Т. 2... С. 176.

³² Górski K. *Historia piechoty polskiej*. Kraków, 1893. S. 35.

³³ *Źródła dziejowe*. Т. 9. Warszawa, 1891. S. 80.

вого загону і наступного року дає підставу стверджувати про безрезультатність його перших переговорів з козаками.

Наступні події ще більше переконали Стефана Баторія у шкідливості для держави козацьких походів. У листопаді того ж року він отримав листа від кримського хана Девлет-Гірея, в якому, зокрема, зазначалось: «Козаки із вашого королівства переїжджають Дніпро і в межах нашої держави захоплюють коней, худобу і майно наших підданих, жнивварів, орачів та їхніх робітників. Ми, з свого боку, зібравши всіх наших козаків суворо їм наказали, а також дітям нашим царевичам, щоб вони не завдавали збитків і шкоди землям королівства Польського... Якщо тепер ви хочете жити зі мною в любові, згоді і братстві, то в такому разі потурбуйтеся послати свого слугу на Дніпро, зібрати там тих свавільних козаків і покарати їх»³⁴. Ще більших клопотів завдало Баторію втручання козацтва у молдавські справи, зокрема, походи Якова Шаха, Івана Підкови та Олександра, здійснені в 1577—1578 рр.

Під тиском турецького султана та його васалів Стефан Баторій ужив навесні 1578 р. низку заходів, спрямованих проти «козацького свавілля». 4 квітня було видано одразу чотири універсали, які безпосередньо стосувалися запорожців. В одному з них король звернувся до всіх місцевих урядовців — воєвод, каштелянів, старост, підстарост, бурмістрів, райців, війтів та ін. — з приводу козацьких походів на Молдавію і Валахію, що знаменували собою порушення умов договорів між Річчю Посполитою і цими країнами. Баторій наказував усіляко сприяти шляхтичу Яну Тарлу, відрядженому в Україну для пошуку ініціаторів походів та їхніх покровителів. З цією метою йому було надано особливі повноваження для проведення слідства і покарання винних. Стефан Баторій ще раз попередив прикордонних старост про неприпустимість переховування козаків у шляхетських маєтностях і постачання їм пороху, олова та живності, тим більше споряджати загони для нападів на татарські удуси. Каральну експедицію проти «свавільних» запорожців король наказав провести київському воєводі Костянтину Острозькому. Допомогу князю мали надати хмельницький, барський, брацлавський, вінницький, білоцерківський, київський, черкаський і канівський старости³⁵.

Четвертий універсал містив інструкцію послу до кримського хана Марціну Броневському. У ній є згадка про важливість спільних дій Костянтина Острозького і татар у боротьбі проти запорожців. «Ми їх (козаків. — *Авт.*) не любимо і не бажаємо зберігати їх, — говориться в універсалі, — а навпаки, намагаємося ліквідувати, але в той же час не можемо тримати постійно там (за порогами. — *Авт.*) великого війська, яке було б в змозі їм протидіяти». Водночас король не відкидав можливості іншого варіанта вирішення козацького питання: «Ми також робимо спробу запросити їх на службу, хоча не можемо гарантувати, щоб якась їх частина не пішла в межі Московії»³⁶. Отже, Стефан Баторій намагався не допустити перехоплення козаків своїм супротивником — московським царем.

³⁴ Там само. Т. 4. Warszawa, 1877. S. 67—69.

³⁵ *Akta historica res gestas Poloniae illustrantia*. Т. 11. Kraków, 1887. S. 33.

³⁶ Там само. S. 35.

Влітку 1578 р. ставлення короля Речі Посполитої до запорожців через потребу держави у військовій силі істотно змінилося. У спеціальному універсалі від 27 липня Баторій називав їх «молодцами запорозькими» і пропонував воювати проти Московії, що принесло б козакам більше слави і кращі «пожитки», ніж молдавсько-валаські походи. Реалізацію свого задуму він доручив шляхтичу Янчі Бегеру. Поїздка останнього на Запорожжя увінчалася успіхом. Разом з Бегером до Львова 15 вересня прибули козацькі посланці, очолювані Андрієм Лиханським. На прийомі у короля вони запропонували свої послуги, згодившись набрати 500 козаків з платнею по 15 флоринів на рік кожному. Формальним старшим реєстрових призначався канівський і черкаський староста, князь Михайло Вишневецький, а його помічником, тобто безпосереднім керівником над козаками (поручником або ж гетьманом) — шляхтич Ян Оришовський.

Наступного дня, 16 вересня 1578 р., з'явилась «Постанова щодо низовців», у якій конкретизувалися умови королівської служби: «Перед тим же паном старостою мають скласти присягу на вірність і йому бути послухними, тобто не мають воювати землі Волоської, не чинити в ній жодних шкод і розрух, а якщо хтось би те чинив, мали б гамувати, хапати і бити як нашого коронного неприятеля. Так само мають триматися щодо Білгорода, Очакова, Тягині, сіл і степів їхніх, аби там шкод жодних не чинили, ані не дозволяли чинити: цареві кримському, його землям, людям, улусам, степам щодо челяді, худоби і всілякої річі не мають чинити шкоди, бо цар з татарами зобов'язався служити нам проти неприятелів коронних, однак мають давати нам знати про царських людей; взагалі будуть поступати відповідно до наших наказів»³⁷.

Підпорядкування козаків князю Михайлу Вишневецькому, безумовно, означало проти попередньої реформи обмеження їхніх адміністративних прав. Навіть присягати запорожці мали перед черкаським і канівським старостою. Водночас у постанові містилося суттєве застереження, що такий порядок триватиме до завершення війни з Московією. Отже, умови королівської служби поширювалися лише на час воєнних дій, що свідчило про недовіру Стефана Баторія до реєстрових козаків і намір зменшити їх чисельність після завершення експедиції проти московитів. Як символ належності до державного війська козаки одержали від короля прапор. Їх резиденцією оголошувався Трахтемирів, де розташовувався і козацький шпиталь. Плату за службу запорожцям мав видавати писар на день св. Миколая в Черкасах. Ця посада дісталася шляхтичу угорського походження Янчі Бегеру.

Утверджуючи офіційний статус козацтва, «реформи» Стефана Баторія були спрямовані водночас на його розкол. Ті, що перебували на королівській службі, реєстровці, крім власне військових, мали виконувати поліційні функції, передусім щодо всіх інших козаків. Тож навесні 1579 р., коли Костянтин Лакуста, зібравши загін запорожців поблизу Канева і Черкас, мав намір іти на Молдавію, Баторій видав ряд універсалів, щоб зірвати цю експедицію. В одному з них від

³⁷ Там само. S. 337.

6 квітня, адресованому старостам, містилася вказівка всіляко сприяти коморнику Андрію Лозовицькому, посланому для арешту Лакусти: «Друге таке ж лотрство, помічників його щоб відшукали, били, громили і ув'язнювали. До козаків низових звертаємося також, аби йому товариства не складали, а службу нашу, на якій перебуваєте вірно пільнували. Також і тих, хто платні не бере, якщо б хтось Костянтину захотів допомагати, наказуємо іменем нашим карати на горло»³⁸.

Через відсутність аналогічного документа часів Сигізмунда II Августа «Постанова щодо низовців» від 16 вересня 1578 р. стала надалі основою для посилення на походження козацьких прав і вольностей. Надання прав лише реєстровим не могло забезпечувати потреб у військовій силі, що дедалі зростали, тому привілеями фактично намагалося користатися все козацтво. Уже під час війни з Московською державою, крім загону реєстрових, у боях брало участь близько 4 тис. козаків. Серед їхніх ватажків відзначалися Іван Новельський, Корній Перевальський, Гаврило Біруля, Федір Кишевич, Григорій Челуня, Костянтин Величко, Борис Жаба³⁹. Після завершення експедиції до Пскова 1581 р. козаки отримали платню. Однак вони скаржилися на порушення їхніх прав старостами і воєводами.

У згаданому вище листі Стефана Баторія містився наказ місцевій адміністрації не поширювати своєї влади над низовими козаками, особливо реєстровими, які проживають у містах та містечках. Формулювання «над низовими козаками» могло стати основою для неоднозначного його тлумачення, а саме, що не лише за реєстровими визнавалися козацькі права. Декларовані в документах, останні нерідко зводилися нанівець практикою тогочасного життя. Відсутність грошей у казні призводила до затримки, а час від часу й несплати винагороди за службу. Представники адміністрації і окремі магнати втручалися в козацькі справи. Це спонукало запорожців до організації нових походів проти татар, що загострювало відносини між Річчю Посполитою і Кримським ханатом. З Бахчисарая лунали погрози розпочати похід в Україну при підтримці турецького султана, оскільки поодинокі наскоки ординців, як правило, зазнавали невдач⁴⁰. Козаки продовжували також втручатися у боротьбу претендентів на молдавський престол. Серед ватажків запорожців, що перебували на королівській службі, особливо відзначалися Михайло Ружинський, Богдан Микошинський та Захар Кулага.

Сеймова конституція 1590 р. під назвою «Порядок щодо низовців і України» надавала широкі повноваження коронному гетьману, конкретизуючи заходи щодо регламентації діяльності реєстрових козаків: «Відносно тих людей, які перебувають на Низу в Запорозжі: нехай коронний гетьман, зібравши сам особисто або через уповноважених відомості про військо у тих місцях і на тому пограниччі, так впорядкує територію, на якій мешкають ці люди, щоб вони (ті самі або якісь інші, туди приведені) підлягали владі призначеного їм начальника

³⁸ Там само. С. 399.

³⁹ Стороженко А.В. *Стефан Баторий и днепровские козаки*. Киев, 1904. С. 85.

⁴⁰ *Жерела до історії України-Руси*. Т. 8. С. 54—57.

осілого шляхтича, а також ротмістрів чи сотників з числа шляхти. Усі згадані начальники, старшина і сотники і, нарешті, кожний рядовий повинні скласти присягу нам і Речі Посполитій, обіцяючи, зокрема, що вони ніколи поза волею гетьмана та його уповноважених не переходитимуть кордонів Корони ні водою, ні сушею з метою грабунку і війни з сусідніми державами, не прийматимуть нікого до свого товариства поза волею старшин, а старшина — без дозволу гетьмана. У гетьмана ж завжди має бути їх реєстр, і якби котрийсь пішов зі служби, а на його місце прийняли іншого, старший повинен повідомити про це гетьманові, щоб той мав про них і про їх імена точні відомості. Присуджених же до смертної кари або до безчестя приймати сюди не дозволяється»⁴¹.

Помічниками князя Миколая Язловецького призначалися комісари Якуб Претвич і Ян Оришовський. Вони мали постійно перебувати в Україні, стежити за настроями серед козаків і спільно зі старостами своєчасно притягати до суду «свавільних людей». Місцева адміністрація зобов'язувалася не допускати втеч селян і міщан на Запорожжя, а реєстрових пропускати на Січ лише з паспортом від сотника: «А якщо б якомусь козакові, що перебуває у послушенстві нашого старшого, за порогами будучи, — зазначалося в документі, — виникне потреба повернутися до волості, міста чи маєтностей наших шляхетських, тоді він має отримати від старшого листа, в якому повинна бути відмітка адреса поїздки і час повернення. А якщо б хтось в панствах наших (королівщинах. — *Авт.*) старо-сти, державці чи інші особи в добрах шляхетських козака без листа старшого на-смівився приховувати, або без листа старшого пропускати на Низ на човнах з провізією і порохом та іншими речами, такий мусить отримати позов до городу київського через представника тамтешнього уряду»⁴². Тобто урядникам і шляхті під загрозою кримінальної відповідальності заборонялося постачати козаків харчами і зброєю, натомість вони мали стежити за їх пересуванням на волостях. Навіть шляхтичі, які без дозволу коронного гетьмана організовували походи проти татар, оголошувалися «бунтівниками».

Згідно з королівським універсалом від 25 липня 1590 р., на службу приймався тисячний козацький загін «для погамування свавілля українського» — утримання козаків від походів проти татар і виконання поліційних функцій на українських територіях. Набір здійснювався на невизначений період з оплатою від 5 до 12 злотих за квартал кожному козаку. В універсалі підкреслювалося виняткове право поручника Яна Оришовського здійснювати судочинство над козаками. Місцем постійного перебування реєстрових визначалося Запорожжя.

Намірам уряду Речі Посполитої цього разу не судилося збутися. Виплата грошей затримувалась, а чисельність нереєстрового, або ж «свавільного», козацтва набагато перевищувала кількість тих, хто перебував на королівській службі. Постало питання козацьких «леж» по аналогії з кварцяним військом, що призводило до сутичок з місцевою владою та окремими шляхтичами. У про-

⁴¹ *Селянський рух на Україні 1569—1647 рр...* С. 345.

⁴² *Volutina legumte*. Т. 2. S. 310—311.

екті конституції для сейму 1592 р. йшлося про «свавільства» козаків в Україні та їх вторгнення на території сусідніх держав, з якими Річ Посполита підтримувала приязні стосунки. Спроби вести переговори із запорожцями через Якуба Превича, Олександра Вишневецького, Єжи Струся, Яна і Станіслава Гульських не дали результату. Тому пропонувалося утримувати козаків на Запорозжжі без права виходу звідти. Урядникам та шляхті заборонялося постачати їх харчами і зброєю⁴³. Залишається загадкою, чому проєкт не було затверджено. Цілоком імовірно, що король сподівався досягти компромісу із запорожцями. Проте повстання 1591—1596 рр. спричинили ліквідацію, згідно із сеймовою постановою, реєстрового війська. Разом з тим, Сигізмунд III не наважився вживати суворих заходів проти козаків, за винятком їхніх ватажків, адже запорожці охороняли все південне прикордоння Речі Посполитої. Відповідно й козаки виправдовували свою боротьбу проти татар, включно з далекими морськими та сухопутними походами, «служінням польському королю».

Навесні 1600 р. постало питання про підтримку молдавського господаря Ієремії Могили. Нестачу військових сил Сигізмунд III намагався компенсувати за рахунок українського козацтва. Листа до запорожців надіслав і канцлер Ян Замойський, обіцяючи добру платню. Проте на Запорозжжі не одразу відгукнулися на заклики з Варшави. Після тривалих нарад лише 1 липня гетьман Самійло Кішка надіслав лист королю, в якому містилася згода взяти участь у молдавській експедиції за умови виконання низки вимог запорожців. Насамперед ішлося про скасування баніції, накладеної на козаків, повернення «козацьких вольностей», наданих запорожцям Стефаном Баторієм, заборону завдавати кривди козакам. Традиційно звучала вимога визначити платню за службу. І, нарешті, козаки просили надати їм «знаку», або ж хоругву⁴⁴.

Через місяць прийшла відповідь Сигізмунда III з подякою козакам за готовність до походу і обіцянками виконати їхні умови. Королівське послання, вочевидь, не до кінця переконало запорожців. Перебуваючи в Молдавії, вони направили до Варшави нове посольство у складі Якова Осовського, Ждана Серафимовича і Петра Одинця. В універсалі від 26 вересня 1600 р., підписаному старшим реєстру Гаврилом Крутневичем, акцентувалася увага на необхідності надіслання охоронних листів до української адміністрації, щоб вона не чинила кривд козакам та їхнім сім'ям і після завершення експедиції⁴⁵.

Про виділення коштів на оплату війська та зняття баніції рішення міг ухвалити лише вальний сейм, а восени 1600 р. уряд розпочав підготовку до війни зі Швецією. Як і раніше, козаки не відмовлялися від служби, але в листі, доставленому у Варшаву Іваном Радкевичем, Андрієм Комишем та Іваном Макаровичем, Самійло Кішка нагадав свої попередні вимоги. У лютому 1601 р. сейм задовольнив більшість із них для учасників походу: звільнення від відумерщин, гарантія

⁴³ *Жерела до історії України-Руси*. Т. 8. С. 72—74.

⁴⁴ *Архів головний актів давніх* (далі — АГАД). Архів Замойських. Спр. 3036. Арк. 6.

⁴⁵ Там само. С. 34—35.

від утисків козацьких сімей⁴⁶. Однак юрисдикція над козаками залишалася в руках місцевої адміністрації, а платня видавалася без декларацій королівськими комісарами. Тобто попередні права козацтва відновили лише частково.

У Лівонській кампанії брало участь близько чотирьох тисяч козаків. Служба була надзвичайно тяжкою, особливо в зимовий період. У листі Самійла Кішки від 2 січня 1602 р. до коронного гетьмана Станіслава Жолкевського, зокрема, мовилося: «Тепер земля замерзла, куренів будувати не можна, коням також дуже зле, посилали ми своїх товаришів довідатися про живність — немає ніякої живності і дерев немає, ледь де одна чи дві хати, та й то з лози плетені; нам в такий порожній край нема по що — бо решту коней втратимо»⁴⁷. У таких умовах багато козаків, зокрема й Самійло Кішка, загинуло у битві під Феліном.

Повернувшись в Україну навесні 1603 р., Військо Запорозьке стало на лежах у королівщинах, нагадуючи урядовцям про своє право користатися «старожитними вольностями». За словами старшого реєстру Івана Кучковича, «за свої заслуги заслуговуємо не лише того, щоб були заховані в цілості та спокою наші убогі хати й маєтності, часто і густо облиті кров'ю нашою і поганською, а й того, щоб були ми в слухних вольностях і пошануванню від кожного стану. Його королівська милість, будучи особливим прихильником і оборонцем людей рицарських, маючи в ласкавій увазі державу і сердечні послуги наші мусив би нас усім тим упривілеювати і обдарувати: признавши нас синами коронними»⁴⁸. Вкотре, покликаючись на заслуги перед урядом, козацтво домагалось визнання не лише, власне, лицарських доблестей і вольностей, а й зрівняння себе із «синами корони», тобто зі шляхетством.

Проте внутрішня конфронтація в країні — «рокош Зебжидовського», шляхетський виступ проти короля (1606—1608) — та проведення експансіоністської політики не сприяли вирішенню козацького питання. Тисячі козаків були залучені Ажедмитріями і урядом Речі Посполитої до московської авантюри, тому нові їх контингенти рушили за здобуттям прав і привілеїв у буревій військових кампаній. Тож знову з'явилися шляхетські скарги на «козацькі свавілля» в рішеннях різних повітових сеймиків, а також пропозиції підпорядкувати козаків юрисдикції старост. На сеймі 1607 р. останнє положення було узаконено, хоча реалізувати його ставало дедалі важче.

У ширшому і об'ємнішому варіанті воно зафіксоване в постанові вального сейму від 26 лютого 1609 р.: «Конституцією попереднього сейму обумовлено, що запорозькі козаки, які мешкають у наших маєтках, підлягали юрисдикції наших старост та їх підстарост, а ті, що мешкають у духовних і світських маєтках, підлягали юрисдикції власників цих володінь. Однак всупереч цій конституції і давнім звичаям, згадані козаки чинять велике безправ'я і сваволю, не лише не визнаючи влади наших старост і своїх панів, але й маючи своїх гетьманів і різні

⁴⁶ *Volumina legume*. Т. 2. S. 310—311.

⁴⁷ *Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584—1620*. S. 116.

⁴⁸ *АГАД*. Архів Замойських. Спр. 3036. Арк. 40—41.

форми власного правосуддя, чим утискають наші міста й міщан, перешкоджають владі наших урядників на українних урядах, чинячи безкарно, не підлягаючи урядовим судам, нестерпні насильства і кривди. Нарешті, всупереч нашій волі і без нашої відомості не повідомляючи наших військових урядників, вони збирають великі ватаги, наїжджають на міста у наших волостях і на замки сусідніх держав, порушують громадський спокій і мирні угоди, укладені з сусідами... Тих же козаків, що перебувають на Низу, комісари мусять організувати згідно з порядками і прикладом наших предків, призначивши їм старшину і виконавши все, що записано в конституціях стосовно вказаних козаків з врахуванням зазначених там покарань. У всьому ж іншому, комісари нехай чинять те, що їм здається згідним з благом тамтешніх країв, потрібним для відновлення спокою в державі і для припинення сваволі, діючи згідно з одержаною від мене ширшою усною інформацією, пристосовуючись до моменту і до потреб мешканців цих країв. Також волимо, щоб наші міста і міщани не піддавалися під їхню юрисдикцію і не дозволяли цього робити своїм дітям під страхом втрати майна і смертної кари. За цим повинні стежити й карати винних наші згадані старости»⁴⁹.

Така сувора ухвала стосовно козацтва з'явилася вперше після накладення на нього баніції в 1596 р. Козакам мали протистояти відразу дві сили: королівські комісари і місцеві старости, що мало на меті взяти під повний контроль «свавільників» — як на волостях, так і на Запорозжі. Тим більше, що комісарам надавалися надзвичайні повноваження — аж до винесення смертного вироку. За потреби передбачалося навіть використати кварцяне військо. Комісарські декрети приписували вводити в дію київському воєводі Станіславу Жолкевському.

Відсутність даних про реалізацію урядової конституції пояснюється досить прозаїчно, адже на тому ж сеймі фактично вирішилося питання війни з Московією, і було ухвалено виділити кошти для цієї кампанії. Відповідно знову виникла потреба набору на службу українського козацтва. Його мобілізація розпочалася вже навесні 1609 р., чим були стурбовані місцеві урядовці. Спроби упорядкувати цей процес зазнали невдачі. У листі князя Януша Острозького до Сигізмунда III від 6 вересня містилося визнання безсилля перед козацькою стихією: «Тепер іменем вашої королівської милості по Україні корогви носять і різні люди називають себе слугами вашої королівської милості, хоча то й неправда. І я бачу, що під таким урядом не лише я, але й сильніший від мене не зможе сього вгамувати»⁵⁰. Основні козацькі сили були спрямовані на Сіверщину та Стародубщину, і лише невелика частина прибула на облогу Смоленська.

На сеймі 1611 р. знову постало козацьке питання. Окремі магнати виступили проти прийняття на державну службу козаків, оскільки, на їхню думку, «українська сваволя чинить великі і незносні шкоди і кривди шляхетському стану». Зі свого боку король запропонував мати справу лише з представниками місцевої шляхти, чий б маєтки слугували гарантом поведінки підпорядкованого їм коза-

⁴⁹ *Селянський рух на Україні 1569—1647 рр...* С. 349—350.

⁵⁰ *Жерела до історії України-Руси.* Т. 8... С. 121.

цтва. Однак потреба у війську не зменшувалась, а на вербування іноземних найманців бракувало коштів.

Настійні вимоги турецького султана «знищити запорожців», підкріплені загрозою агресії, змусили уряд надіслати до них комісію, очолювану Янушем Острозьким. Королівські комісари прибули в жовтні 1614 р. до Житомира з наміром набрати на службу тисячу козаків, тим самим обмежити реєстр тих, хто мав би користуватися козацькими правами. У поданні урядової комісії від 15 жовтня козацьким послам, зокрема, зазначалося: «щоб Військо Запорозьке згідно давнього звичаю, як повелося за предків його королівської милості перебувало на традиційних місцях для попередження про небезпеку і оборони кордону від неприятеля святого Христа; служило речіпосполитій за платню, яку одержувало б від його королівської милості щорічно, мало старшого призначеного від королівського імені гетьманом коронним, на місцях своїх старих мешкало, на волості не виходило, ексцесів і прикроців людям жодного стану не чинило. Щорічно за це перебуваючі на королівській службі отримуватимуть 10 тисяч злотих і 700 поставів сукна, що їх видаватимуть на свята у Києві»⁵¹. Крім того, мешкати в королівських і приватних маєтностях реєстровці разом із сім'ями могли лише з дозволу володарів. Трахтемирівський монастир визначався винятково як шпиталь для старих, хворих, поранених, скалічених і тих козаків, які доживали свого віку. Суворо заборонялися там будь-які козацькі зібрання, без відома короля не дозволялося приймати на Запорозькій Січі «свавільних людей» і організувати експедиції проти сусідніх держав. Отже, надаючи козацькі права лише одній тисячі осіб, влада робила цілу низку обмовок, фактично перетворюючи реєстровців на військовий контингент Речі Посполитої. У декларації не виявилося також підтвердження права козаків на власне судочинство і землеволодіння.

Сподіваючись на мирне вирішення конфлікту, у петиції до короля запорожці просили не виконувати умови, запропоновані комісарами. Однак з Варшави відповіді не надійшло, а на чергових переговорах з участю коронного гетьмана Станіслава Жолкевського реєстровці змушені були поступитися. Сейм підтвердив комісарську ухвалу і рекомендував козакам дотримуватися її, але про платню за службу у постанові навіть не згадувалося. Тому й не випадково, що козаки не зважали на рішення сейму, і вже навесні 1615 р. козацькі чайки підійшли до Стамбула. Морські експедиції, очолювані Петром Сагайдачним, викликали занепокоєння при султанському дворі, а також впливали на зростання козацьких рядів. У королівській інструкції від 20 січня 1616 р. наводиться загальна чисельність козаків — до 40 тис. Тут же йшлося про продовження «козацького свавілля», яке не припинили комісії та сеймові ухвали⁵².

Унаслідок ускладнення зовнішньополітичної ситуації восени 1617 р. король доручив Станіславу Жолкевському створити реєстровий полк. З-під Вільшани коронний гетьман надіслав козакам проект угоди, де заборонялися походи на ту-

⁵¹ Там само. С. 145.

⁵² Там само. С. 167.

рецькі володіння і містилася вимога очистити козацькі лави від тих, хто прибув на Запорозжя в останні три роки. Плату за службу отримували і відповідно користувалися козацькими правами лише 1000 осіб. Основні пункти Вільшанської угоди фактично повторювали аналогічні 1614 р. Заперечення козаків викликав лише артикул урядового проєкту про призначення старшого Війська Запорозького — реєстровці бажали обрати ватажка зі свого середовища шляхом голосування, з тим, щоб король лише затвердив його. Гетьман Петро Сагайдачний від імені всього війська запевнив уряд Речі Посполитої в лояльності козаків, а також просив підтвердити права і привілеї⁵³.

Проведення жорсткої політики щодо запорожців цього разу унеможлилювалося також потребою у військовій силі для допомоги королевичу Владиславу. Претендуючи на московську корону, він опинився у скрутному становищі під Вязмою. Тож зрозуміло, чому настанови Сигізмунда III комісії у козацьких справах мали компромісний характер. Так, констатуючи загрозу суспільному спокою від козаків, король заявляв про козацьку сваволю, що все зростала. Водночас в універсалі зверталася увага на необхідність якомога швидше упорядкувати реєстр для виконання козаками служби на благо Речі Посполитої. Для короля важливим також було бачити на посаді старшого людину, лояльну до уряду, яка б мала оперативно виступати на допомогу коронному війську і придушувати прояви «свавілля» в Україні.

Улітку 1618 р. понад 20 тис. козаків вирушили у похід до Москви на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним і 28 липня об'єдналися з королевичем. Козаки заволоділи багатьма московськими містами, а 1 жовтня взяли участь у штурмі столичного кремля. Здобути добре укріплену фортецю не вдалося, але царський уряд став податливішим до переговорів. Тож з допомогою козацтва 1 грудня 1618 р. Річ Посполита підписала з Московською державою вигідне для неї Деулінське перемир'я. За ним Москва втратила Смоленщину, Стародубщину і Чернігово-Сіверщину. Королівська грамота від 23 липня наступного року свідчила, що Сигізмунд III залишився задоволений діями козаків, за що висловлював подяку Петру Сагайдачному. Однак через два місяці король видав черговий універсал, у якому застерігав запорожців від непослуху через їхні наміри організувати похід проти Кримського ханату. Тож призначалася нова комісія для упорядкування відносин з козаками.

Королівські комісари Томаш Шклінський, Тиберій Злотницький, Ян Білецький, які прибули на Роставицю у супроводі коронного війська, пропонували покласти в основу нової домовленості з реєстровими попередній проєкт, проте в ході переговорів змушені були поступитися. До реєстру вписали вже 3 тис. козаків, місця проживання яких обмежувалися королівщинами. Усі, хто залишався в панських маєтках, підлягали присуду свого господаря. Козацькі човни на Січі знищувалися під контролем реєстрових, а про морські експедиції запорожці мали заздалегідь попереджати. У листі до короля від 21 листопада 1619 р.

⁵³ *Pisma Stanisława Żółkiewskiego*. Lwów, 1861. S. 317.

Станіслав Жолкевський скаржився на складність переговорів, що проходили над Роставицею. Водночас перебування коронного війська в Київському воєводстві, яке кількісно переважало козацьке, «призвело до корисного для держави повороту справи»⁵⁴.

Після поразки 1620 р. коронного війська під Цецорою уряд Речі Посполитої мав намір розширити козацький реєстр. У проєкті організації оборони, винесеному на засідання сейму в листопаді того ж року, фігурувала цифра у 20 тис. козаків з річною платнею в 100 тис. злотих. З метою узгодження таких умов служби напередодні відкриття сейму король відрядив до козаків свого посланця. Для заохочення запорожців до державної служби Сигізмунд III також прагнув використати посередництво єрусалимського патріарха Феофана, який перебував у той час в Україні. Ознайомившись зі змістом королівського листа, патріарх видав спеціальну грамоту до козаків, у якій містився заклик послужити Речі Посполитій, здобути своєму війську славу в боротьбі з ненависними «бусурманами»⁵⁵.

З 15 до 17 червня 1621 р. в урочищі Суха Діброва відбувалася козацька рада, на якій вирішувалося питання про участь у поході проти османів. На ній був присутній митрополит Іов Борецький, королівський посол Бартоломей Обалковський і ксьондз Оборницький. Козацьким гетьманом на той час був Яків Бородавка, діяльність якого викликала тривогу в польських урядовців. Так, коронний гетьман Станіслав Жолкевський, сповіщаючи київського воєводу Томаша Замойського про зміну козацького ватажка, характеризував його як «найбільш незнатного і найбільш бунтівного серед них, який казав їм, що не тільки на море, але навіть в пекло готовий з ними йти»⁵⁶.

Митрополит виступив на раді з великою промовою, охарактеризувавши становище православ'я в Україні, від чого, за словами сучасника, «гнівом сповнилися козацькі серця». Після цього Петро Сагайдачний зачитав грамоту патріарха Феофана. Зрештою, козаки згодилися послужити королю, поставивши умову: затвердити на митрополії і владцтвах православних ієрархів, висвячених у Києві Феофаном.

Нависла загроза над Річчю Посполитою змушувала владу дослухатися до козацьких прохань. З 20 до 31 липня у Варшаві тривали переговори, у ході яких козацька депутація на чолі з Петром Сагайдачним була прийнята королем. Результати аудієнції невідомі, оскільки, крім усних обіцянок задовольнити означені вимоги по завершенні кампанії, письмового рішення козацькі послани не отримали. На початку серпня Петро Сагайдачний вирушив з Варшави під Хотин. Водночас Сигізмунд III надіслав листа керівнику урядових військ Карлу Ходкевичу, в якому йшлося про усунення від гетьманства Якова Бородавки: «Можете розв'язати ті сумніви, які в них (козаків. — *Авт.*) є про церковні справи, довівши, що це

⁵⁴ Там само. С. 363.

⁵⁵ Жукович П. *Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией*. Вып. 3. Санкт-Петербург, 1906. С. 67.

⁵⁶ *Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584—1620...* S. 146.

звичайні вигадки злих людей, що бажають загибелі Речі Посполитій. Добре, якби вдалося поміняти старшого. Застосуй для цього придатні і дієві засоби. Доки Бородавка буде в них за старшого, жодних послуг не отримає від них Річ Посполита. В разі зміни, особливо якби Сагайдачного або кого-небудь іншого справного взяли, можна було б щось від них отримати»⁵⁷. Зміст цього послання наводить на думку, що зміна козацького гетьмана Якова Бородавки на Петра Сагайдачного під Хотином не обійшлася без втручання польської сторони. Офіційною причиною обрання нового старшого Війська Запорозького визнавалося небажання Бородавки об'єднуватися з коронним військом. Відгравши вирішальну роль у перемозі над армією Османа II, українське козацтво сприяло ліквідації турецької загрози не лише для Речі Посполитої, а й для інших європейських країн.

Після переможної Хотинської битви козаки знову надіслали петицію Сигізмунду III. У цьому документі, доставленому до Варшави послами Марком Жмайлом, Павлом з Десни, Супруном і Богушем, викладено своєрідну програму козацтва, міститься оцінка його місця і ролі в житті тогочасного суспільства. Відзначаючи свої заслуги перед короною, козаки відмовлялися «воювати державу цісаря турецького ані землею, ані на Чорному морі», за що просили зберегти «вольності старожитні кров'ю заслужені», розширити реєстрове військо, збільшивши платню з 40 до 100 тис. злотих, яка б, до того ж, вчасно виплачувалася. Велике значення приділялося місцю проживання козаків. Вони прагнули мешкати і користуватися козацькими правами як у королівщинах, так і в шляхетських маєтках. Козаки домагалися вільного найму на службу (з відома короля) до сусідніх християнських монархів. Увійшли до петиції вимоги ліквідації унії і легалізації православної церкви в Україні, а також заборона розташування жовнірських «леж» на території Київського воєводства⁵⁸. Отже, ця програма передбачала визнання урядом Речі Посполитої за козацтвом як окремою верствою населення специфічних прав і привілеїв, виключаючи будь-які його утиски на означеній території з боку місцевих властей.

Відповідь прийшла досить оперативно разом з королівськими комісарами, які прибули для переговорів з козаками на початку листопада 1621 р. Урядові посланники подякували запорожцям за участь у Хотинській кампанії, але гроші пообіцяли виплатити після зведення реєстрового війська до 3 тис. осіб з 40 тис., які захищали Річ Посполиту від османської агресії. Усі інші мали повертатися до попередніх господарів, а комісари вповноважувалися стежити, щоб козаки «не йшли полками і по волостях не бавилися». Водночас уводився чіткий облік записаних на королівську службу, із зазначенням імені, прізвища, місця постійного проживання і навіть координат розташування будинку. Реєстр підписував старший Війська Запорозького і передавав до коронного скарбу, а звітні копії розсилалися по містах урядникам. Кожний реєстровець складав присягу на вірність королю Сигізмунду III, його нащадкам і Речі Посполитій.

⁵⁷ *Бібліотека музею Чарторийських*. Відділ рукописів Спр. 3915. Арк. 18.

⁵⁸ *Жерела до історії України-Руси*. Т. 8... С. 251—252.

У тексті, зокрема, містилося зобов'язання «дотримуватися послушенства, виконувати всі накази і постанови його королівської милості, гамувати всяку сваволю і непослушенство, а саме: щоб ні особисто, ні через когось не виступав проти турецького султана, ні сушею ні морем, окрім наказу його королівської милості, Речі Посполитої». При цьому на старшого над запорожцями покладалася місія не лише інформувати польську сторону про можливий непослух, а й карати зачинщиків подібних акцій⁵⁹. Місця козацьких уходів узгоджували зі старостами. Урядовці запевняли також про недопущення релігійних утисків щодо козаків, залишивши без відповіді питання про унію.

Отже, фактично козацькі військові заслуги перед Польською державою не було поціновано. Навпаки, комісари намагалися зберегти реєстр у попередніх рамках і закріпити за тими, хто перебував на королівській службі, поліційні функції. Тому в наступні роки спостерігалось помітне напруження у стосунках реєстрових з урядом. Козацькі посольства до Варшави були безрезультатними, а їхні загоны, розташовані в Київському воеводстві, завдавали чимало клопоту місцевій шляхті та урядовцям. Не допомагали і звернення короля до козацьких полковників з наказом заборонити «жодні зібрання, до яких прилучалися свавільні люди». Фактично козаки підпорядковувалися лише власній адміністрації.

Під час чергової ради 1622 р. на Росаві під Кагарликом без узгодження з польськими властями замість Петра Сагайдачного старшим реєстру козаки обрали Оліфера Голуба, а писарем — Лаврентія Пашковського. Князь Єжи Збарський дуже нарікав на цей вибір, пророкуючи всілякі нові біди: «Цей народ буйний, бундючний і так цією останньою турецькою війною надутий, що легко важить собі всілякі накази, а тим більше, маючи тепер гетьмана з черні, провівши цей вибір проти королівської постанови і зневаживши свою старшину»⁶⁰. Затримка платні за службу загрожувала козацькими походами проти татар, чого остерігалися у Варшаві. Не випадково на сеймі 1623 р. окремі урядовці пропонували віднайти потрібні кошти і навіть збільшити козацький реєстр до 5 тис.

Зі свого боку козаки направили петицію, подібну до тієї, яку було розроблено після Хотинської битви. На першому місці стояло конфесійне питання про «заспокоєння грецької віри». Однак Сигізмунд III цього разу рішуче відмовив домаганням запорожців, пообіцявши згодом вислати нову комісію. Передбачалося також одночасно розквартирувати на Подніпров'ї кварцяне військо. Королівське рішення було підтримане представниками козацької старшини, які уникали конфлікту з урядом. Очевидно, цим пояснюється і зміна старшого реєстру. Ним став полковник Війська Запорозького Михайло Дорошенко, авторитетний як серед козаків, так і в польських урядових колах.

Виславши коронне військо на Подніпров'я восени 1625 р., Сигізмунд III зробив спробу приборкати «козацьку сваволю». Після кількох жорстоких битв між королівськими комісарами і козаками в урочищі Ведмежі Лози було підписа-

⁵⁹ Там само. С. 254.

⁶⁰ *Бібліотека Ягеллонського університету. Відділ рукописів. Спр. 49. Арк. 17.*

но так звану Куруківську угоду, згідно з якою на державну службу приймали 6 тис. козаків. Вони мали проживати у королівщинах і збиратися в разі потреби для допомоги кварцяному війську. Однак здійснити відбір до нового реєстру виявилось нелегкою справою, адже козаків було понад 40 тис. Лише через два місяці вдалося сформувати шість полків за територіальним принципом: Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Черкаський, Чигиринський, Переяславський.

Зрозуміло, що українське козацтво залишилося незадоволеним умовами Куруківської угоди. У січні 1626 р. Михайло Дорошенко послав Івана Зборовського, Григорія Лихопола і Кіндрата Неука з реляцією до коронного гетьмана Станіслава Конецпольського. Доповідаючи про сформування реєстру, він звернув увагу на прикrostі і незгоди, які терпіло Військо Запорозьке. Дорошенко просив підвищити козакам платню грошима і сукном, дозволити розквартирувати артилерію ближче до південного прикордоння, а також скаржився на утиски шляхти, яка виганяла козаків зі своїх маєтностей. Аналогічні скарги привозили й інші козацькі посланці до Варшави.

Настрої в козацькому середовищі спричинили відповідну реакцію і в урядових колах Речі Посполитої. Тому вже у сеймовій ухвалі Куруківської угоди звучало суворе попередження реєстровим: «А якщо б козаки, нехтуючи цією нашою милістю (в чому ми по відношенню до них не ручаємось), не захотіли вести себе, як написано в ординації, тоді їх оголосимо відкритими ворогами нашими і Речі Посполитої і для покарання їх накажемо виступити гетьману і військам нашим»⁶¹.

Однак під різноманітними приводами уряд відмовлявся задовольнити прохання козаків, тому не випадково невдалою виявилася спроба комісара в козацьких справах Томаша Шклінського завербувати на війну зі Швецією, крім реєстрових, двотисячний загін. У листі гетьмана Михайла Дорошенка до польського уповноваженого, надісланому 18 лютого 1627 р. з Канева, зазначалося: «Не можемо того зрозуміти, звідки б узяти ті дві тисячі найліпших чи з них відлучених від нас (хто не ввійшов до реєстру згідно з Куруківською угодою. — Авт.), що своїми панами, у яких вони в підданстві, так часто пошарпані і понищені, що ледве з душами лишилися; бо тих, що лишилися на службі королівській, шкода до цього залучати, є для нас і тут досить роботи з ворогом святого Христа і то вже тяжко видолати, бо не маємо з чим. Мали ми надію, що король його милості ласкою своєю і додатком за утрати наші (маються на увазі втрати під час Хотинської війни. — Авт.) зволить нагородити наші теперішні криваві заслуги (про які йому добре відомо), але ніякої ласки ми не дістали, навіть шматка хліба не дістали, щоб по тих трудах і працях з'їсти могли, і що вбогий чоловік мав, то проїсти мусів, а щоб чим тіло покрити, про те й не згадувати, зовсім нас голод і холод присіли»⁶². Зі змісту листа можна зрозуміти, що становище реєстрових залишалось складним.

У зв'язку з кількісним зростанням козацтва характерним явищем стали його вимоги до уряду визнати козацькі права за тими, хто з різних причин опинився

⁶¹ *Жерела до історії України-Руси*. Т. 8... С. 304.

⁶² Там само. С. 305.

поза межами реєстру, так званими «виписчиками». В окремих випадках козаки намагалися здобути права і привілеї навіть за допомогою зброї. Про позитивний результат таких спроб свідчать статті Переяславської угоди 1630 р., які анонсували, зокрема, збільшення реєстрового війська на дві тисячі осіб. Цьому сприяло, безумовно, закінчення терміну дії Деулінського перемир'я Речі Посполитої з Московською державою. Вже наступного року король надіслав до Канева «до козацького гетьмана Кулаги корогву, булаву і бубни, повелів йому, гетьману, оголошувати по містах, щоб усі бажаючі записувалися в козаки і тих козаків, які були виписані, тим велено знову бути козаками»⁶³. Тим самим визнавалися козацькі права за всіма, хто бажав вступити до війська.

У петиції козацького посольства на конвокаційний сейм висловлювалася надія, що після обрання нового короля козаки стануть повноправними членами суспільства. Крім того, наголошувалося в документі, «певні ми, що колись таки дочекаємось тієї щасливої години, дістанемо поправу наших прав і вольностей лицарських і доручаємо просити пильно, аби сейм зволив ласкаво вложити до майбутнього короля, аби нас обдаровано вольностями, які належать людям лицарським»⁶⁴. Проте у відповіді, надісланій їм, вказувалося лише на обов'язковість «послушності» козацького війська і неприпустимість самовільних морських походів.

Наприкінці 1632 р. з українського козацтва знову формуються значні військові контингенти для війни з Московією. Одночасно необхідно було утримувати в безпеці й південні кордони Речі Посполитої через реальну загрозу турецької агресії. Масштаби використання запорожців польсько-шляхетським урядом простежуються з листа гетьмана Тимоша Орендаренка від 10 липня 1633 р. до шляхтича Леонтія Кам'янецького. Пояснюючи затримку з виступом у похід, старший реєстру підтверджував готовність Війська Запорозького, але зауважував, що «лише неможливо зрозуміти, як нас хочять розірвати на кілька штук: чи ту Україну оберігати від московитянина, чи теж від неприятеля святого Христа, чи зрештою іти до Смоленська»⁶⁵.

1635 р., після завершення війни Речі Посполитої з Московією, варшавський сейм ухвалив нову постанову про козацтво. «По волі нинішнього сейму, — зазначалося в ній, — ми ставимо умову, щоб цього Запорозького Війська на службі нашій і Речі Посполитій в майбутньому ніколи не було більше як 7000, за чим мають стежити наші гетьмани. А для вписання цієї 7-ї тисячі ми пошлемо наших комісарів. Плата в Каневі завжди має контролювати це військо, яке перебуватиме в реєстрах 7000. Якщо б хтось із реєстрових козаків виявився бунтівником і непослушним гетьманам нашим, або їх намісникам чи своїм старшинам, або ж

⁶³ *Акты Московского государства* (далі — *Акты МГ*). Т. 1. Санкт-Петербург, 1890. С. 328.

⁶⁴ Голубев С.Т. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники*. Т. 1. Киев, 1883. С. 406.

⁶⁵ *Археологический сборник документов, относящихся к истории Северозападной Руси*. Т. 7. Вильно, 1870. С. 94.

виявився призвідцем чорної ради, той не лише мусить бути викресленим із реєстрової служби, але й покараний смертю»⁶⁶. Як і в попередніх конституціях, місцева адміністрація зобов'язувалася запобігати втечам на Запорожжя. Під загрозою позбавлення всіх прав і привілеїв козакам наказувалося не давати приводу для порушення миру з Османською імперією.

Зважаючи на участь козаків у черговому повстанні, Станіслав Конєцпольський подав пропозицію на вальний сейм про щорічне призначення замість старшого реєстру королівського комісара — людину шляхетського стану, досвідчену в лицарській справі, який би стримував козацьке військо від бунтів. Полковники і осавули також мали бути з шляхти, досвідчені в лицарському ремеслі. На посади сотників і отаманів слід обрати заслужених «людей рицарських». Вищий законодавчий орган держави врахував побажання коронного гетьмана і в березні 1638 р. прийняв постанову під назвою «Ординація Війська Запорозького реєстрового, яке перебуває на службі Речі Посполитої», чим ліквідовувалися привілеї реєстровців. На посаду старшого Війська Запорозького назавжди заборонялося обирати людину з козацького середовища. Замість нього призначався королівський комісар, за рекомендацією гетьманів коронного і польного та затверджений на вальному сеймі. Він мав скласти присягу за спеціальною формою і потім підтримувати порядок у війську та запобігати «всіляким заколотам». Інші старшини реєстру, до полковників включно, мали бути лише з шляхтичів. Сотників і отаманів обирали з козаків заслужених і відданих Речі Посполитій. Резиденцією комісара визначався Трахтемирів, а полковники мали проживати у своїх полках і не виїздити нікуди без дозволу коронного гетьмана. Суворо регламентувалася і діяльність реєстрових козаків. Вони повинні були по черзі виступати на Запорожжя для захисту того регіону і для того, щоб перешкоджати татарам переправлятися через Дніпро. Значно обмежувалася соціальна база формування козацьких кадрів. «Міщани міст наших, — зазначалося в «Ординації», — в силу давніх прав і заборон не повинні записуватися в козаки ні самі, ні їх сини, не повинні навіть видавати дочок заміж за козаків під загрозою конфіскації майна»⁶⁷.

Для проживання і володіння нерухомим майном козакам відводилися лише прикордонні міста, де їх присутність була необхідною для захисту від татарських набігів. Таємні статті «Ординації», які у вигляді інструкцій надійшли в Україну, передбачали створення особливого загону при королівському комісарі реєстру з підвищеною платнею. Його завданням було запобігання «козацькому свавіллю». Отже, «Ординація» була спрямована на перетворення Війська Запорозького на слухняний військовий контингент для виконання поліційних функцій в Україні та оборони південного порубіжжя Речі Посполитої. Про хиткість урядових задумів свідчить навіть той факт, що через продовження козацького повстання не було можливості впровадити постанову в життя упродовж майже року.

⁶⁶ *Volumina legume*. Т. 3. Petersburg, 1859. S. 404.

⁶⁷ *Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3 т.* Т. 1. Москва, 1953. С. 255—257.

Остаточну угоду між реєстровими і урядом затвердила лише заключна комісія на Масловому Ставу 4 грудня 1638 р.

Наступний час до 1648 р., витлумачений польською історіографією як «єра повернення миру в Україну», або ж «десятиріччя золотого спокою», не вніс змін у статус реєстрового козацтва. Натомість Владислав IV намагався використати козаків у боротьбі з магнатською олігархією. З цією метою король планував збільшити реєстр до кількох десятків тисяч осіб. Реалізацією цього задуму займався Єронім Радзейовський. Ідею підтримала й козацька верхівка. У квітні 1646 р. до Варшави прибуло посольство на чолі з Іваном Барабашем та Ілляшем Караїмовичем, де отримало універсал за підписом Владислава IV про набір війська. Проте рішучий протест проти війни магнатів, які звинуватили короля на сеймі у розбазарюванні державної казни, став на перешкоді втіленню в життя широкомасштабних монарших задумів. Відповідно й козацький реєстр залишився незмінним.

Отже, залучення козаків на державну службу Речі Посполитої зумовлювалось постійною потребою у військових контингентах. Внесеним до реєстру козакам надавалися «вольності», які набули чітких ознак і наповнилися конкретним змістом: звільнення від податків і повинностей, крім військової служби, особливе адміністративне підпорядкування та судочинство, свобода вибору місця проживання, право на землеволодіння. Водночас посягання магнатства і шляхти на козацькі права та привілеї призводило до відстоювання їх у збройних конфліктах.

ФЕНОМЕН
ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Потужним імпульсом до консолідації українського козацтва, формування його самосвідомості та утвердження організаційної структури стала Запорозька Січ. З різних причин змінювалося місце розташування козацької твердині, однак запорозька громада витворила унікальну форму самоврядування, ґрунтовану на республіканських демократичних цінностях, яка підтверджувала свою ефективність упродовж трьох століть. Водночас на Січі було започатковано особливу структуру соціальної ієрархії, відмінну від поширеної в регіоні господарсько-економічної моделі, що відбивала нові прогресивні тенденції у сфері виробничих відносин.

Основною військовою організаційною одиницею Запорозької Січі був курінь, який об'єднував козаків — вихідців із певних місцевостей. Звідси й відповідні назви куренів: Корсунський, Канівський, Черкаський тощо. Нерідко назви походили від імені курінного отамана — Васюринський, Іванівський, Тимошівський та ін. На отаманів покладали обов'язки зарахування козаків та їх обліку, контроль за несенням ними військової служби, відповідальність за ведення курінних компутів, виконання функцій суддів над козаками свого куреня. Кількість куренів до XVIII ст. не була сталою, лише на Підпільненській Січі їх налічувалося 38, кожний з яких об'єднував по декілька сотень осіб. Така сама кількість куренів була і в Задунайській Січі та в запорожців на Кубані.

Вищим органом влади на Запорожжі була рада, право участі в якій мали всі без винятку козаки. Інколи ради проводилися і на репрезентативній основі депутацій від куренів або ж як винятково старшинські. Зібрання козаків за їх власною ініціативою називалося чернецькою радою. До компетенції загальної ради входили всі найважливіші справи життя козацького

товариства: встановлення військового устрою, обрання старшини, вирішення питання війни і миру, ведення переговорів з представниками інших країн. Нерідко козацька рада виступала і як вища судова інстанція. За традицією козацькі ради збиралися щороку в січні для переобрання кошового отамана і старшини, на Великдень та на свято Покрови Пресвятої Богородиці. За потреби, незалежно від часу, скликалися неординарні ради, на яких розглядалася широка палітра поточних питань або одне, але важливе для запорожців.

Постійним місцем проведення козацької ради була Січ. Однак оскільки рада являла собою орган військової влади, то прив'язаність до цього топографічного пункту не абсолютизувалася. Важливою була присутність війська. Звідси зрозумілим стає скликання ради під час походу в степу чи на волості. Крім загальних рад, проводилися старшинські сходки, куди запрошували військову старшину, стариків і курінних отаманів. Здебільшого на них йшлося про порубіжні роз'їзди, незначні походи, різні термінові справи.

Виконавча влада належала кошовому отаману. Про значення цієї посади серед козацького товариства і характер виборів яскраво свідчать спостереження Гійома Левассера де Боплана: «...коли зберуться усі старі полковники і старі козаки, що користуються серед них пошаною, кожен з них віддає свій голос за того, кого вважає за найздібнішого, і той визначається більшістю голосів. Якщо обраний не хоче приймати посади, відмовляючись невмінням, малими заслугами, браком досвіду чи похилим віком, це йому не допомагає... Якщо обраний козак приймає на себе обов'язки старшого, то дякує зібранню за виявлену честь, хоча (додає, що) недостойний і для такої посади нездатний, далі ж, однак, урочисто запевняє, що докладє зусиль і старання, аби гідно послужити як усім взагалі, так і кожному зокрема, і що завжди готовий покласти своє життя за своїх братів (так вони називають між собою один одного). На ці його слова кожен плеще в долоні, вигукуючи: “Слава! Слава!” і т. д. Потім усі один за одним відповідно до свого рангу йдуть вклонитися йому»⁶⁸. Вибори кошового отамана знаменували кульмінаційний момент ради, оскільки від цієї кандидатури значною мірою залежало життя на Січі упродовж цілого року. Кошовий отаман видав військовим скарбом, затверджував судові вироки, представляв запорожців у зносинах із зовнішнім світом. За традицією реально міг претендувати на обрання кошовим лише той, хто обіймав певний час посаду курінного. Помічниками кошового отамана були суддя, осавул та писар. Вони також обиралися на загальній раді з-поміж досвідчених і авторитетних запорожців.

На Січі існував військовий суд, який у своїй діяльності керувався козацьким правом, що сформувалося на основі тогочасного звичаєвого права, пристосованого до життя січової громади. Практика дій запорожців у межах останньої породжувала виникнення аналогічних явищ: зібрання громади, обрання ватажка, поділ здобичі тощо. Їх повторюваність сприяла появі звичаю поводитися відповідно за схожих обставин. Найзручніші правила поведінки визнавалися серед ко-

⁶⁸ Боплан Г.Л. де. *Опис України, кількох провінцій Королівства Польського...* С. 69.

заків загальноприйнятними. На думку О. Лазаревського, козацьке право і судочинство вироблялося самим життям, природними потребами людей без усіляких штучних регламентацій⁶⁹.

Звичаєві норми, як риси козацького правопочуття, слугували уладнанню наявних суперечок або ж вирішенню питань, зумовлених тими чи іншими вчинками. Причому вирішувати їх потрібно було як з принципового боку, так і стосовно конкретного випадку. Головним критерієм схвалення нових звичаїв і традицій визнавалася їх практична значущість для забезпечення кінцевого результату козацьких змагань. Розвиток запорозької вольниці призвів до трансформації цих традицій у конкретні поняття, які й стали основою козацького права.

Безумовно, писаних його норм не існувало, як не мислилися вони втіленими у закінчені положення і логічні поняття, характерні для офіційного законодавства. Козацьке право розкривалося на прикладах його застосування в процесі самої правотворчості, зокрема в окремих рішеннях зібрань. Пізнання правових норм відбувалося найчастіше під час покарань за скоєні злочини. Найтяжчими серед них вважалися зрада, порушення військової дисципліни та посягання на січове майно, що каралися розстрілом, повішенням на гаку, утопленням тощо. Як найстрашніше покарання сприймалося закопування злочинця живцем у землю за вбивство свого товариша. У такий спосіб громада захищалася від злочинців, які посягали на основи січової організації і своїми діями підривали традиції, що забезпечували самостійне існування Січі, або ж могли внести хаос у відносини в Коші. Застосування суворого покарання змушувало козаків утримуватися від порушення правопорядку.

Дискусійним залишається питання генези Запорозької Січі. Воно привертало увагу не однієї генерації вчених, породжуючи якнайширший спектр думок. Історики доклали немало зусиль до пошуків документальних матеріалів про заснування твердині за Дніпровськими порогами, проте результати виявилися маловтішними. Хронологічні межі, у яких дослідники визначали її початок, досить значні: крайні погляди на цю подію розділені між собою більш ніж століттям.

Уже Д. Бантиш-Каменський у праці «История Малой России», не вказуючи на рік заснування, назвав укріплення, зведене Дмитром Вишневецьким на о. Хортиця, фортецею⁷⁰. У вступі до книги, присвяченої гетьману Богдану Хмельницькому, М. Костомаров охарактеризував хортицьку фортецю 50-х років XVI ст. як перший козацький осередок на Запорозжі, покликаючись на грамоту польського короля і великого князя литовського Сигізмунда II Августа Дмитру Вишневецькому⁷¹. І. Каманін, заперечуючи заснування Січі Вишневецьким, визначав

⁶⁹ Лазаревский А.М. Суды в старой Малороссии. *Киевская старина*. 1898. № 7—8. С. 96.

⁷⁰ Бантыш-Каменский Д.Н. *История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства*. Киев, 1993. С. 75.

⁷¹ Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий. *Исторические монографии и исследования*. Санкт-Петербург, 1904. Кн. 4. Т. 9—11. С. 17.

зародження осередку запорозької громади кінцем XV ст., коли на південному прикордонні усталюються місця постійного перебування козаків⁷². Протилежного погляду дотримувався його сучасник Л. Падалка, доводячи у спеціальній статті про витоки Січі, що вона постала лише в середині XVII ст.⁷³ На думку дослідника, усі попередні козацькі стоянки на Запорозжі слід називати «кошами», які не потребували спеціальних укріплень.

Визнаним репрезентантом низового лицарства, за М. Грушевським, Запорозька Січ стала у 80-х роках XVI ст. При цьому вчений слушно зауважував: «Се не могло стати ся так відразу і розвій Січі супроти сього треба класти на передні десятиліття — саме і восьме, слідом по заложенню Хортицького замку і діяльності Вишневецького»⁷⁴. Д. Яворницький в «Історії запорозьких козаків» не вдався до деталізації питання, а лише припускав, що початки організації на Запорозжі можна пов'язувати з появою серед козаків авторитетного провідника — князя Дмитра Вишневецького, який зробив спробу об'єднати їх задля спільної мети — боротьби з мусульманами і поклав початок творення осередку, що став прототипом Січі⁷⁵. Підтвердження цієї тези міститься у його описі запорозької вольниці 60-х років XVI ст., в якому вчений зазначив, що в цей час на Низу «не було ще ні Січі, ні особливого товариства»⁷⁶.

У радянську епоху, коли ця тематика в історіографії не толерувалася, В. Голубуцький визначав появу Січі за Дніпровськими порогами 30—50-ми роками XVI ст.⁷⁷, а К. Гуслистий та О. Апанович визначали 1554—1555-м роком на о. Мала Хортиця⁷⁸.

Натомість у добу незалежності значну увагу створенню козацького осередку на Запорозжі приділив А. Сокульський. Він відзначив, що з об'єднанням Дмитром Вишневецьким козаків-уходників «постала перша протосіч за Дніпровими порогами, що продовжувалася у наступних ранніх січах — Томаківській, Базавлуцькій, Микитинській»⁷⁹. Цю тезу було розвинуто у колективних працях «Історія українського козацтва»⁸⁰ та «Історія Запорозької Січі»⁸¹. Водночас у вітчизняній історіографії можна натрапити й на іншу версію, згідно з якою Дмитро Вишневецький заснував так звану «Хортицьку Січ». Очевидно, таке трак-

⁷² Каманин И.М. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого. *Чтения Ист. об-ва Нестора Летописца*. Киев, 1894. Кн. 8. Отд. 2. С. 72.

⁷³ Падалка Л.В. По вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества. *Киевская старина*. 1894. № 6. С. 457—458.

⁷⁴ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 7. Київ, 1995. С. 139—140.

⁷⁵ Яворницький Д.І. *Історія запорозьких козаків*. Т. 2. Київ, 1990. С. 19.

⁷⁶ Там само. С. 27.

⁷⁷ Голубуцький В. *Запорозьке козацтво*. Київ, 1994. С. 124.

⁷⁸ Гуслистий К.Г., Апанович О.М. *Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу*. Київ, 1954. С. 11.

⁷⁹ Сокульський А.А. *Козацька Хортиця. Історико-культурне значення в процесі виникнення і становлення запорозького козацтва*. Запоріжжя, 2008. С. 341.

⁸⁰ *Історія українського козацтва: Нариси у двох томах*. Т. 1. Київ, 2006. С. 532—536.

⁸¹ *Історія Запорозької Січі*. Київ, 2023. С. 10—20.

тування, що не має під собою жодних наукових підстав, зумовлене лише повагою до авторитетних попередників⁸².

Серед найважливіших причин виникнення Запорозької Січі слід відзначити насамперед внутрішню потребу козацтва в своїй організації у зв'язку зі збільшенням його чисельності на середину XVI ст. Однак заснування центру козацької вольниці зумовлювалося необхідністю захисту українських земель від посиленої татарської активності. Тривале перебування козаків далеко від волостей стимулювало процес об'єднання в згуртовані загони на чолі з досвідченим отаманом. Вони будували укріплені городки і невеликі січі, перебуваючи в яких можна було відбивати напади татар. Формування козацької громади в умовах безпосередніх контактів з кочовиками вплинуло на її військову організацію, яскраво проявилось навіть у мові та зовнішньому вигляді запорожців⁸³.

Ідея створення твердині на південних рубежах виникає в 20—30-х роках XVI ст. у зв'язку зі спробами литовського уряду прийняти козаків на державну службу. Проте через брак коштів реалізувати її вдалося лише згодом князю Дмитру Вишневецькому, чий особистий штандарт із срібним хрестом, золотим півмісяцем та зіркою на малиновому полі передавався в майбутньому на знамена дніпровської вольниці. Важливою підмогою втілення в життя його плану стали розвій козащини на південному порубіжжі та органічна потреба єднання зусиль перед татарською загрозою.

На практиці у 50-х роках це вилилося у появу на Запорожжі фортеці Дмитра Вишневецького. Найдавніше документальне свідчення про неї міститься у тогочасному літописі Федора Норматського. Зокрема, йдеться про зведення замку для перебування в ньому «немалого почту» козаків⁸⁴. Водночас місцем його розташування у джерелах фігурує Кічкаський мис на правому березі Дніпра, який давав змогу здійснювати повний контроль за татарською переправою. Достовірним є той факт, що під час великих весняних повеней мис перетворювався на острів⁸⁵. Звідси виникла розбіжність думок дослідників щодо локації замку. Зокрема, під Хортицею інколи розуміється о. Велика Хортиця, де є надзвичайно багато залишків матеріальної культури козацтва. Проте Л. Падалка ще наприкінці XIX ст. аргументовано стверджував про наявність двох островів зі схожою назвою — Великої Хортиці і Малої Хортиці — та вказав на їх географічне розташування⁸⁶.

⁸² Сергійчук В. *Іменем Війська Запорозького*. Київ, 1991. С. 18—20; Мицик Ю., Плохій С. *Як козаки Україну боронили*. Київ, 2018. С. 44.

⁸³ Щербак В.О. *Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст.* Київ, 2006. С. 50.

⁸⁴ Летописец Норматского. *Временник Моск. об-ва истории и древностей российских*. Москва, 1850. Кн. 5. С. 103.

⁸⁵ Ляскоронский В.Г. *Гильом Левассер де Боплан и его историко-географические труды от-носительно южной России. Описание Украины, II. Карты Украины*. Киев, 1901. С. 14.

⁸⁶ Падалка Л.В. По вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества. *Киевская старина*. 1894. № 5. С. 260—263.

Всебічне дослідження на основі архівних і картографічних матеріалів ландшафту цього регіону Дніпра щодо можливої локалізації фортеці Вишневецького виконав В. Фоменко⁸⁷. Свою думку він обґрунтував, посилаючись на щоденник Е. Лясоти, посла німецького імператора Рудольфа II Габсбурга до козаків (1594), в якому той по дорозі на Січ пише про Кічкас, а повертаючись, цей самий географічний об'єкт називає о. Мала Хортиця: «...там стояв замок, збудований Вишневецьким років тридцять тому і згодом зруйнований турками й татарами»⁸⁸. Дослідник ставить між ними знак тотожності, зробивши логічний висновок, що «окоп Вишневецького міг бути тільки на Кічкаському мисі»⁸⁹. Таке твердження трапляється також у працях інших істориків і видається цілком прийнятним, зважаючи на практику зведення аналогічних укріплень на Запорожжі в майбутньому.

Достеменні свідчення про призначення замку на Запорожжі подає грамота Сигізмунда II Августа Дмитру Вишневецькому (1557). У ній король висловлював подяку за будівництво фортеці, стійкість і мужність під час оборони від перекопських татар, обіцяв у майбутньому не забувати подвигів князя. Прагнення монарха утримувати постійну військову залогу в замку для запобігання сутичкам козаків з татарами здавалося б дивним, якби це було призначено лише для запорожців. Згідно з королівською грамотою зведення фортеці ставило потрійну мету: створення форпосту боротьби з татарською агресією, недопущення появи на Запорожжі замків московитів і здійснення контролю над діями українського козацтва.

У писемних джерелах не виявлено жодних прямих свідчень щодо функціонування Січі в 50-х роках XVI ст., фіксується лише наявність на Запорожжі «городка», «замку» або ж «окопу». Водночас інтерес до цього питання зумовив появу досліджень, в яких містяться логічні й аргументовані висновки. Як слушно зауважив М. Владимирський-Буданов, «Хортицька фортеця стала гніздом низової вольниці, яке слугувало зерном майбутньої Січі»⁹⁰. Цілком прийнятним є також твердження М. Грушевського, який у статті, присвяченій історичним заслугам Дмитра Вишневецького, назвав князя «духовним батьком вогнища нової української плебейської республіки»⁹¹. Знаний американський козакознавець Л. Винар вважав замок Вишневецького на о. Мала Хортиця «першим прототипом козацької Січі, в якій розвивалося військове й господарське життя запорожців»⁹².

Зруйнування «городка» Вишневецького не зупинило подальшого розвою в цьому регіоні мережі козацьких громад. Тому симптоматично, що у листі до

⁸⁷ Фоменко В.Г. Кічкаська переправа і городок на Малій Хортиці. *Історичні джерела та їх використання*. Київ, 1966. Вип. 2. С. 110—123.

⁸⁸ Еріх Лясота зі Стеблева. Щоденник. *Жовтень*. 1984. № 10. С. 103, 109.

⁸⁹ Фоменко В.Г. Кічкаська переправа і городок на Малій Хортиці... С. 122.

⁹⁰ Владимирский-Буданов М.Ф. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.). *Архив ЮЗР*. Ч. 7. Т. 2... С. 168.

⁹¹ Грушевський М. Байда-Вишневецький в поезії й історії. Записки укр. наук. т-ва в Києві. Київ, 1909. Кн. 3. С. 139.

⁹² Винар Л. Князь Дмитро Вишневецький. *Козацька Україна. Вибрані твори*. Київ; Львів; Нью-Йорк; Париж, 2003. С. 109.

запорожців, датованому 20 листопада 1568 р., Сигізмунд II Август вперше звернувся до них як до окремої групи української людності «із замків українних». Монарха турбувало постійне проживання козаків на Запорозжжі, яке супроводжувалося походами на татарські володіння, що суттєво загрожувало мирним відносинам між Кримським ханатом та Великим князівством Литовським. Проте наявність численного козацького контингенту вказала на потребу створення єдиного центру координації зусиль для оборони від кримців. Сучасники подій, польські історики Марцін Бельський і Бартош Папроцький, зафіксували його в 70—80-х роках XVI ст. на острові Томаківка⁹³, про що засвідчують і нинішні дослідники⁹⁴. Саме з цього часу можна говорити про утвердження на Томаківці коша як військово-політичної форми об'єднання запорожців.

Запорозька Січ була своєрідною військовою базою, де містилися флот, артилерія, арсенал та постійно перебувало від кількох сотень до кількох тисяч козаків, які забезпечували належну боєготовність Війська Запорозького. Із Січі розпочиналися морські та сухопутні експедиції запорожців проти турків і татар, виступи на волості для відстоювання прав і привілеїв козацтва, підтримки тієї чи іншої політичної сили в Україні. Для проведення походу серед старшини обирався ватажок-гетьман. Після перенесення ближче до XVII ст. уряду гетьмана на волость на Запорозькій Січі функції ватажка воєнного походу виконував, як правило, кошовий отаман. Особливо гучними були козацькі походи на турецькі міста Північного Причорномор'я — Очаків, Акерман, Гезлев, Ізмаїл, Кафу, а також міста на Анатолійському півострові — Синоп і Трапезунд. Не раз козаки загрожували й столиці Османської імперії — Константинополю. Помітної інтенсивності морські експедиції набули, коли на чолі Війська Запорозького стояв гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. Ці походи відігравали значну роль і в загальноєвропейській боротьбі з турецькою агресією. Зокрема, знищувалися військові сили та підірвалася економічна могутність противника, звільнялися з неволі тисячі бранців, захоплених у полон ординцями. До сьогодні збереглася велика кількість листів турецьких султанів, кримських ханів та інших високопоставлених осіб, в яких вони скаржилися польському уряду на українських козаків, намагалися використати походи останніх як підставу для втручання у внутрішні справи Речі Посполитої. У відповідь влада заявляла, що не може покарати запорожців, оскільки вони їм не підпорядковуються.

За часів Речі Посполитої Запорозька Січ була центром визвольного руху в Україні. Саме на Запорозжжі здобув авторитет і визнання Криштоф Косинський, який очолив виступ козацтва проти магнатського свавілля. Останній похід на волості (1593) гетьман Косинський здійснив із Січі. Цей шлях став у майбутньому

⁹³ *Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane roku 1584*. Kraków, 1858. S. 158; *Kronika Marcina Bielskiego*. Т. 3. S. 1358.

⁹⁴ Гурбик А. Виникнення Запорозької Січі (хронологічні та територіальні аспекти проблеми). *Укр. іст. журн.* 1999. № 6. С. 15; Жуковський М.П. *Томаківська Запорозька Січ (до 450-річчя її заснування)*. Нікополь, 2018. С. 19—20.

основним для руху повстанських сил аж до часів Богдана Хмельницького. Очолити повстання влітку 1594 р., Семерій Наливайко відправив з Брацлавщини посольство на Запорожжя із закликом до спільних дій. Із Січі на допомогу повстанцям виступив загін на чолі з Григорієм Лободою. Після Солоницької битви Сигізмунд III був змушений видати універсал від 1 вересня 1596 р., в якому містилося суворе попередження: «Тих запорожців, які б прагнули вийти із Запорожжя в Україну, необхідно зупиняти і виступити проти них як проти неприятелів коронних кінно і збройно, згідно конституції»⁹⁵.

Певною мірою відволікання запорожців від збройних виступів влада Речі Посполитої здійснювала через їх залучення до воєнних конфліктів, зокрема участі у війні проти Московського царства в часи так званої «Смути» та Хотинської війни 1621 р. з Османською імперією. Водночас прагнення недопущення впливу Війська Запорозького на суспільні процеси в Україні виявлялося через обмеження його чисельності, унаслідок чого збільшувався контингент так званих виписників. Саме вони, дислокуючись на Запорожжі, становили потужну збройну силу і були організаторами боротьби проти коронного війська з 1625 р. На Січі з'являються письмові звернення до українського народу, зміст яких відбивав прагнення широких соціальних верств. Там конкретизувалися методи і завдання визвольного руху, який яскраво проявився у могутніх козацьких повстаннях 1630-х років. Недаремно в листі до короля Владислава IV від 27 червня 1636 р. урядовий комісар у козацьких справах Адам Кисіль визнавав, що Запорожжя завжди було «капітулою всіх змовників проти існуючого порядку»⁹⁶. Симптоматично, що із Микитинської Січі розпочався і козацький виступ на початку 1648 р. під проводом гетьмана Богдана Хмельницького.

Отже, укріплений табір козацької вольниці на Запорожжі, поява якого зумовлювалася необхідністю захисту українських земель від усе більшої татарської агресії, у силу цілком об'єктивних обставин став важливим військовим центром на південноукраїнському прикордонні, який згодом трансформувався в осередок визвольного руху в Україні. Демократичні засади управління січової громади дали підставу дослідникам характеризувати Запорозьку Січ як козацьку республіку.

⁹⁵ *Архив ЮЗР*. Ч. 3. Т. 1... С. 132.

⁹⁶ *Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського*. Інститут рукопису (далі — НБУВ. ІР). Ф. 2. Спр. 13402. Арк. 85.

ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ
ТА УКРАЇНСЬКЕ ПРАВОСЛАВ'Я

Значення конфесійного фактора в житті людини ранньомодерного суспільства важко переоцінити. Він становив доміную морально-етичних цінностей, реально впливав на соціальну поведінку особи. Надзвичайної гостроти релігійне питання набуло з розвитком реформаційного руху, який нагтовхнувся на стійку протидію з боку католицьких інститутів. У цьому процесі оплотом Апостольської столиці у східноєвропейському регіоні стала Річ Посполита, до складу якої входили й українські землі.

Одним із перших кроків конфесійної конфронтації стала реформа календаря, проведена Папою Римським Григорієм XIII восени 1582 р. Юліанський календар, за яким продовжував жити православний світ, відхиляли переважно примусово. Реформа викликала опозицію навіть у деяких католицьких колах. Релігійне протистояння в Речі Посполитій не сприяло стабілізації суспільного життя, тому 21 січня 1584 р. король Стефан Баторій видав спеціальну грамоту, направлену всім державним урядовцям, де, зокрема, зазначалося: «Вільно є кожному віри своєї уживати, свята святити і обходити, за що вони не мають потерпати від труднощів та шкод. Люди грецького закону до тої реформи календаря нового силою не мають бути змушені. Для того наказуємо, аби їм свята не забороняли і ніяких утисків не чинили, щоб був спокій і згода між різними у вірі людьми»⁹⁷.

Ситуація помітно загострилася 1587 р. з обранням королем Речі Посполитої Сигізмунда III, на виховання якого великий вплив мали єзуїти. Польська шляхта вважала православ'я нижчою релігією і намагалася всіляко запобігти зведенню храмів, культовим відправам «людям грецької віри» тощо. Зрештою, рішення Берестейського собору 1596 р. спровокува-

⁹⁷ *Акты ЮЗР*. Т. 2... С. 180.

ло поступовий занепад православної церковної ієрархії. Уніатство і полонізація швидко охоплювали нові верстви українського населення.

Берестейська унія спричинила гостру опозиційну реакцію, про що свідчили виступи православних на сеймах і сеймиках, а також твори письменників-полемістів, що набули чіткої антикатолицької спрямованості. Помітно активізувалася діяльність братств, але найбільшу небезпеку для влади становила нова суспільна сила — козацтво. Релігійність у його середовищі проявлялася мало. Навіть традиційний обряд прийняття до січового товариства, що містив і віросповідний аспект, особливою строгістю не відзначався. Лише походи запорожців проти татар велися під гаслом боротьби з «неприятелем святого Христа». Однак загострення соціальних і конфесійних суперечностей в Україні наприкінці XVI ст. зумовило втручання козацтва у їх розв'язання. Вже під час повстання на чолі з Семерієм Наливайком козаки залучалися у боротьбу з ворогами православ'я. Вони погромили маєтки прихильників унії — луцького старости Олександра Семашка та Яроша Терлецького. Слуга луцького єпископа Кирила Терлецького Григорій Степанович, який їхав з Кракова до Луцька, скаржився до гродського суду 7 жовтня 1595 р., що козаки, очолювані Ростопчею, спіймали його і відібрали церковні листи.

Після Берестейського собору митрополит Михайло Рогоза, який прийняв унію, намагався підкорити собі Києво-Печерський монастир, архимандритом якого був противник уніатства Никифор Тур. Прокляттями на свого супротивника Рогоза не обмежився і домігся королівського наказу про передання монастиря уніатам. Однак виконати доручення Сигізмунда III слугі митрополита Івану Кошицю не вдалося, оскільки ченці не відкрили воріт. Спроба Рогози силою завладіти окремими монастирськими маєтностями також не увінчалася успіхом. На допомогу Никифору Туру прийшли «наливайки», тобто козаки, і вигнали митрополичого управителя Гурія Островецького із сіл, підпорядкованих монастирю⁹⁸. У виписці з оршанської гродської книги від 14 жовтня 1599 р. міститься заява уніатського митрополита Іпатія Потія щодо дій киевопечерських ченців, які спільно з міщанами і козаками не допускали введення його у володіння селами, які належали Печерському монастирю. Окремі локальні антиунійні виступи в різних регіонах України відбувалися і в наступні роки.

Яскраво проявилася солідарність козацтва з духовенством у справі захисту православ'я навесні 1610 р., коли Іпатій Потій намагався підкорити собі київські церкви і схилити місцеве духовенство до унії. З цією метою він відрядив до Києва намісника Антонія Грековича, але там православ'я відчувало за собою озброєну силу козацтва. Виклик Грековичем київських священників до Софійського собору на спільну відправу не мав успіху. Навпаки, духовенство почало агітацію серед парафіян, застерігаючи: тих, хто прийде до церкви, будуть хрестити в чужу віру. А невеликий загін козаків розташувався перед Софією, перепиняючи міщан. Тоді Грекович запечатав церкву, щоб не дати православним провести свою відправу.

⁹⁸ Голубев С.Т. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники*. Т. 1. С. 256.

Козацька депутація на чолі з Григорієм Середою зі свого боку подала протестацію до київського гродського суду від імені Війська Запорозького проти звинувачення їх Антонієм Грековичем. «І ми також, — зазначалося в документі, — як сини соборної апостольської східної церкви, іменем всього Війська козаків Запорозьких... проти утисків нашої православної віри протестуємо»⁹⁹. Намір встати на захист старожитної православної релігії декларувався і в листі запорозького гетьмана Григорія Тискиневича до київського підвоеводи Михайла Холоневського від 29 травня 1610 р.: «За церкву нашу східну і за віру грецьку готові положити свої голови та обіцяємо боронити словом нашим лицарським»¹⁰⁰. Тут же містилося попередження уніатському наміснику про розправу над ним, якщо він не зречеться свого наміру. Цей організований виступ українського козацтва і православного духовенства змусив Антонія Грековича та його покровителя Іпатія Потія відступитися.

Невдовзі до Києва приїхав софійський єпископ Неофіт. Спираючись на підтримку козаків, він висвятив кількох священників Київської єпархії. Архимандрит Печерського монастиря Єлисей Плетенецький 1613 р. з допомогою козацтва повернув великі маєтності, захоплені раніше уніатами. Через три роки король Сигізмунд III підтвердив права Печерського монастиря на ці землі. За спроби відібрати у православних Михайлівський монастир уніатський намісник Антоній Грекович поплатився життям, що сталося не без допомоги козаків.

Відновлення православної церковної ієрархії в Україні стало однією з умов, які висунув гетьман Петро Сагайдачний перед польським королем за участь козацтва у планованому Варшавою московському поході. Однак хоча ця експедиція закінчилася підписанням 1618 р. вигідного для Речі Посполитої Деулінського перемир'я, офіційної оцінки ролі у цьому Війська Запорозького на сеймі 1619 р. не прозвучало. Вирішення ж питання про свободу православ'я було відкладено на майбутнє. Сагайдачний відповів на це політичним демаршем, результатом чого стало делегування до Москви на початку 1620 р. козацького посольства на чолі з Петром Одицем. Офіційна мета візиту зводилася до прохання стати на службу московського царя. Проте імовірніше, що цією акцією Петро Сагайдачний намагався вплинути на польський уряд і домогтися легалізації православ'я в Україні. В усякому разі, ця місія яскраво свідчить про вміння козацького гетьмана користуватися не лише військовими, а й дипломатичними засобами для досягнення поставленої мети.

Питання віросповідання в Україні піднімалися і під час переговорів Петра Одиця з московськими дяками Іваном Грамотіним та Савою Романчуковим наприкінці лютого 1620 р. Однак останніх воно цікавило лише в контексті взаємовідносин Московії та Речі Посполитої. Козаки не обмежилися цими переговорами і, як свідчать подальші події, використали момент для зустрічі з єрусалимським патріархом. Цей факт підтверджено в тексті «Протестації» Іова Борецького¹⁰¹.

⁹⁹ *Акты ЮЗР*. Т. 2... С. 59.

¹⁰⁰ Там само. С. 66.

¹⁰¹ Борецький І. Протестація. *Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI — початок XVII ст.* Київ, 1988. С. 317.

Феофан, як зазначалось, прибув в Україну 15 березня 1620 р. Вже на кордоні з Московією його зустрів гетьман Петро Сагайдачний і супроводив до Києва. У будинку Богоявленського братства на Подолі єрусалимський патріарх перебував під захистом магістратських властей і особливою козацькою охороною. Згодом Феофан відвідав козацький Трахтемирівський монастир, Канів та Черкаси, що викликало занепокоєння польських властей. Для супроводу патріарха територією Речі Посполитої Сигізмунд III призначив пристава Фелікса Почановського, а коронний гетьман Станіслав Жолкевський грамотою від 5 травня спеціально оповістив представників адміністрації в Україні про його місію¹⁰².

Варто зауважити, що право призначати єпископів на єпархії, як і право роздавати землю світським васалам, належало винятково до прерогатив королівської влади. Тож зважаючи на те, що дипломатичним шляхом домогтися заміщення єпископських посад православними не вдалося, українське духовенство змінило тактику. У його колах узгоджувався намір без згоди короля відновити православні єпископії. Це питання стало головним на зборах, скликаних під час храмового свята Успіння Пресвятої Богородиці 15 серпня 1620 р. у Києво-Печерському монастирі. Саме тоді представники з Волині, Поділля, Покуття, Підляшшя, Литви разом з козаками, міщанами та православними шляхтичами звернулися з проханням до патріарха Феофана здійснити акт хіротонії. Вагання останнього і побоювання «біди від короля та поляків» розсіяв Петро Сагайдачний, гарантуючи патріарху безпеку при виїзді з України. Визначальна роль козацтва у відновленні православної ієрархії підкреслена в «Протестації»: «люди лицарські та гарячі духом святолюбивим превелебності його (Феофана. — *Авт.*) сказали: Не був би ти патріархом, не був би ти пастирем добрим, не був би ти Христовим і апостольським намісником, якби превелебність твоя народові руському митрополита й єпископів не посвятив і не зоставив, заставши нас тут переслідуваних і без пастирів»¹⁰³.

У жовтні того ж року, як відомо, патріарх єрусалимський Феофан висвятив Іова Борецького на митрополита київського і галицького, а також шістьох ієрархів у сан єпископів. Ця подія, безумовно, мала велике значення для православних. Водночас вона заторкувала й інтереси уряду Речі Посполитої, який протягом чверті століття викоринював православ'я в Україні, насаджуючи уніатство й католицизм. Проте через складну політичну ситуацію однозначної реакції з Варшави не надійшло. На початку листопада Сигізмунд III надіслав листа до єрусалимського патріарха з проханням посприяти виступу запорожців на війну з Османською імперією. Крім того, він послав до Феофана шляхтича Бартоломея Обалковського з метою примусити козаків виконувати королівську волю. У відповідь у січні 1621 р. патріарх Феофан направив з Трахтемирівського монастиря грамоту до Війська Запорозького, в якій містилося прохання стати на захист Речі Посполитої у зв'язку з турецькою загрозою. Про необхідність спільного виступу

¹⁰² *Архив ЮЗР*. Ч. 1. Т. 7. Киев, 1887. С. 290.

¹⁰³ Борецький І. Протестація... С. 319—320.

запорожців з коронним військом патріарх говорив також з козацькими полковниками та сотниками, які постійно перебували при ньому.

З фактом відновлення православної церковної ієрархії змушений був рахуватися і вальний сейм, оскільки уряд мав намір використати козацькі сили для відсічі турецькій агресії. Автор сеймового щоденника відзначив наполегливість послів Київського воеводства у захисті православ'я. Хроніст пояснював ситуацію тим, що козаки і чимало знатних людей взяли «релігію грецьку» під свій захист і присягнули, що не відступляться від досягнення мети.

Від імені волинських послів на сеймі виступив чашник Лаврентій Древинський. Говорячи про небезпеку турецької агресії, він звернув увагу на необхідність стабілізації політичного становища в державі, насамперед через заспокоєння православних: «В цій війні проти головного ворога Христа святого, сміливо можно сказати, ваша королівська милость ледве чи не більшу частину контингенту буде жадати від народу нашого руського, а народ цей, коли й надалі не буде задоволений в своїх домаганнях і проханнях, як може заступати замість шансів, грудьми своїми вашу державу? Які може чинити старання для спокою від сусідів, коли немає внутрішнього спокою у себе вдома? З яким серцем, з яким почуттям буде гасити своєю кров'ю запалені мури вітчизни, коли не бачить, що погашено внутрішній вогонь запалених домашніх стін? Хто ж Боже живий, не бачить цього на свої очі, які великі тягости, утиски й неможливі прикрості терпить цей стародавній народ руський»¹⁰⁴. У постанові сейму 1620 р. зазначалося про наміри уряду визнати в майбутньому православну церковну ієрархію.

А вже на початку березня наступного року з'явився «Меморандум», в якому козаки висловлювали свою рішучу підтримку православ'ю. Цей документ було доручено повезти до Варшави посольству, очолюваному Марком Жмайлом, з наказом твердо відстоювати свою позицію у переговорах з королем. У «Меморандумі» містилася вимога, «аби баніції і всілякі протести правні, унією нанесені як у Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському і Руському братії нашій, народу руському, від цього часу навіки ліквідувати наказано і церкви повернути»¹⁰⁵. Окремим пунктом стояло питання визнання висвячених патріархом Феофаном православного митрополита та шістьох єпископів. Козаки вимагали повернення захопленого уніатами церковного добра «релігії грецької людя», включно з Софією Київською. Отже, «Меморандум» віддзеркалював усвідомлення козацтвом необхідності зміцнення православ'я для українського народу як одного із чинників виборювання національної та віросповідної свободи.

Розуміння політичної ситуації і значення в ній конфесійного фактора чітко простежується в листі козацького ватажка Яцька Мітли до митрополита Іова Борецького від 12 квітня 1621 р. Мітла сповіщав про активізацію католицької церкви перед османською загрозою, що нависла над Європою, зокрема, про переговори представників Риму з польськими властями. Водночас він зазначав, що

¹⁰⁴ *НБУВ*. ІР. Ф. 306. Спр. 74 (20). С. 90.

¹⁰⁵ *АГАД*. Архів Радзивіллів II. Спр. 1161. Арк. 1—2.

в ситуації, коли король Речі Посполитої не зможе обійтися без допомоги українського козацтва, уніати продовжували всіляко упосліджувати православних¹⁰⁶.

Аналогічні тенденції простежувалися і під час козацької ради в урочищі Суха Діброва влітку того ж року, де вирішувалося питання участі у війні з Османською імперією. На раду прибули митрополит Іов Борецький, володимирський єпископ Єзекіїл Курцевич і 300 священників, переважна більшість яких була учасниками зібрання у Києві 15 серпня 1620 р. Митрополит закликав запорожців боронити православ'я від «бусурманів». Від імені Війська Запорозького до короля направилось посольство на чолі з Петром Сагайдачним. До його складу входив і єпископ Курцевич, оголошений напередодні Сигізмундом III поза законом.

Як повідомляв один з уніатських публіцистів, зміст петиції, поданої козацькими послами, зводився переважно до владнання релігійних справ. Насамперед це стосувалося затвердження королівськими грамотами новопоставлених ієрархів на їхніх урядах та скасування універсалів, виданих на православних останнім часом. За умови виконання цих вимог козаки зголошувалися послужити Речі Посполитій. За свідченням сучасника Якуба Собеського, козацькі послы у Варшаві отримали лише усні обіцянки короля про визнання православ'я. Однак, зважаючи на наближення турецької армії до кордонів Речі Посполитої, запорожці не дочекалися результатів посольства і виступили в похід. Нез'ясованість важливого для козацтва питання, очевидно, стала однією з причин самостійних дій гетьмана Якова Бородавки, який протистояв з'єднанню з коронним військом.

Після успішного завершення Хотинської війни козацтво, яке відіграло в ній вирішальну роль, не відступилося від своїх конфесійних вимог. З-під Хотина до Варшави вирушило посольство запорожців. Один із пунктів їхньої петиції стосувався «заспокоєння віри нашої старинної грецької». У відповіді короля запевнялося про відсутність у його універсалах закликів до примусу прийняття православними уніатства чи обмежень когось у правах через релігію, оскільки він за старими звичаями і надалі практикував надання жалуваних грамот на землю шляхтичам грецької віри. Однак при тому Сигізмунд III відмовлявся визнати висвячених патріархом Феофаном нових владик, посилаючись на неканонічність цього акту і ненадання ним на те згоди. Король пропонував для досягнення компромісу скликати спеціальне зібрання як світських, так і духовних осіб, поклавши в основу його рішення постанови попередніх сеймів, щоб жодна зі сторін не чинила безправ'я та кривд. Водночас королівські комісари мали провести таємні переговори з Петром Сагайдачним і старшиною та пообіцяти їм королівські дарунки. Такою була плата козакам за військові послуги Речі Посполитій.

Неодноразові спроби дипломатичними засобами через сеймові конституції домогтися офіційного визнання православної ієрархії не увінчалися успіхом. Під різними приводами уряд переносив розгляд цього питання на майбутнє. Папський нунцій Каміло Торрес 1622 р. повідомляв до Риму, що подолати схизму дуже важко, оскільки за неї тримається простолюдыя. «До того ж не можна вда-

¹⁰⁶ Там само. Спр. 1164. Арк. 1.

ватися до насильницьких заходів, — скаржився він, — бо опріч свободи віросповідання, за яку присягався король, на перешкоді стають козаки, народ войовничий і сміливий, який стає на оборону її (православної церкви. — *Авт.*) часом з проханням, часом з загрозою на устах, але завжди зі зброєю в руках»¹⁰⁷. У цій складній ситуації морально-етична свідомість запорожців відіграла роль духовного опертя у справі протистояння асиміляторським інвективам Речі Посполитої. Підтримка козацтвом православ'я надавала підставу духовенству у відозві на сейм 1623 р. заявити, що православна віра може бути знищена лише разом з «народом руським»¹⁰⁸.

Відмова в офіційному визнанні православної ієрархії змушувала митрополита Іова Борецького спробувати шукати підтримки у московського царя. Про причини такого кроку можна судити з митрополичого листа від 24 серпня 1624 р. до провідника литовських протестантів князя Криштофа Радзивілла, де містилася характеристика становища православних: «Так зі всіх боків утискують нас, що гірше зрадників і переконаних злочинців, гірше неприятелів святого Христа, самих поганів, народ вірний, панам доброзичливий, народ невинний, народ християнський, старожитний від тієї вавилонської крові хаосу у своїм власнім панстві переслідування терпимо»¹⁰⁹.

Водночас Іов Борецький послав до Москви луцького єпископа Ісакія Борисковича, який мав особисто зустрітися з царем і передати прохання митрополита. Зміст його зводився до висвітлення становища православ'я в Україні і висловлювання непевності щодо успішної його оборони навіть у спілці з козаками перед урядовими силами. Тому митрополит просив прийняти Україну і Військо Запорозьке під царську руку, пробачивши козакам спустошення Московії під час польської інтервенції. Московські дяки досить детально проаналізували послання Іова Борецького і, не знайшовши в ньому нічого суттєвого для можливого втручання в українські справи, дали малозобов'язальну відповідь. У ній, зокрема, зазначалося, що у разі продовження утисків з боку уніатів і нового звернення до московського царя та патріарха вони ухвалять рішення про оборону православної віри в Україні.

Боротьба православних проти католицизму і уніатства в другій половині 1620-х років загострилася, що породжувало атмосферу непевності і тривоги у місцевих властей. Почастішали виступи міщан, траплялися й селянські заворушення. Широкого резонансу набули події у Києві на початку 1625 р., де вийт Федір Ходика та уніатський священник Юзефович зі своїми помічниками почали закривати православні церкви. На заклик городян і духовенства із Запорожжя прибув загін козаків на чолі з Якимом Чигиринцем і Антоном Лазаренком. Разом з киянами

¹⁰⁷ *Relacye nuncyuszow apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1584 do 1690*. Т. 2. Berlin; Poznań, 1864. S. 150.

¹⁰⁸ *Документы, объясняющие историю Западнорусского края и его отношения к России и к Польше*. Санкт-Петербург, 1865. С. 244.

¹⁰⁹ *Археологический сборник документов, относящихся к истории Северозападной Руси*. Т. 7. С. 81.

запорожці вбили вйта, уніатського ксьондза та кількох урядовців, які підтримували заходи проти православних. У лютому 1626 р. старший реєстру Михайло Дорошенко писав до литовського гетьмана Криштофа Радзивілла про відбуття козацького посольства у складі Максима Григоровича, Сави Бурчевського, Філона Пашкевича і Лукаша Криштофовича до Варшави на сейм. Посли мали подати петицію до вищого законодавчого органу. Першим пунктом у ній стояло прохання заспокоєння «грецької релігії», тобто йшлося про визнання урядом православної ієрархії¹¹⁰. Козацький гетьман просив князя Радзивілла підтримати її.

У цих умовах серед панівних кіл Речі Посполитої виникла ідея проведення узгоджувального православно-уніатського собору. Підготовка до його відкриття велася навесні і влітку 1629 р. Водночас митрополит Іов Борецький видав у квітні того ж року спеціальну грамоту, якою закликав духовенство, шляхту і світських осіб провести 9 липня помісний православний собор. Передбачалося всебічно обговорити становище православної церкви. Бернардинський чернець Феліціан Корженевський, який проживав у Києві, писав до уніатського митрополита Йосипа Рутського про наміри Борецького виступити проти узгоджувального собору, заручившись підтримкою запорозьких козаків. Пізніше Корженевський у посланні Іову Борецькому звинувачував його у «злочинній згоді» із запорожцями: «Багато хто на основі явних ознак підозрюють, що через натхнення Вашої милості, як і раніше бувало, вийшло так, що зібралась така велика кількість козаків, і що вони билися з невірними — все це для того, щоб, повернувшись, вони сильніше повстали проти святої унії, як уже ці безбожники явно цим загрожували і загрожують. Я говорю це не тому, що вірю цьому сповна, а як доброзичливий приятель, сповіщаю про це Вашу милість з метою попередження»¹¹¹.

Про запрошення безпосередньо Борецьким запорожців до участі в соборі прямих свідчень немає. Однак козацтво, яке було причетне до відновлення православної ієрархії і в подальшому близько стояло до релігійних справ в Україні, не могло не реагувати на чергову спробу примирення православних з уніатами. На київський собор козаки обрали Андрія Лясоту та Сапрона Сосиновича. Сповіщаючи про це листом митрополита Іова Борецького, запорожці просили його через посланців повідомляти на Січ про все, що могло трапитися супроти православ'я, запевняючи про готовність захищати свою віру зі зброєю в руках¹¹².

На другий день роботи собору козаки вручили грамоту митрополиту від імені Війська Запорозького. Сам факт складання грамоти свідчив про їх орієнтацію в тогочасній конфесійній ситуації, усвідомлення свого місця в суспільному житті України. В адресованому митрополиту Іову Борецькому листі єпископа Мелетія Смотрицького, який перейшов до уніатства і перебував на той час у Києві, зокрема, повідомлялося: «по полудню прийшов до мене один київський козак на прізвище Соленик, який після привітання зі мною вчинив до мене по-козацьки,

¹¹⁰ Там само. С. 84—85.

¹¹¹ Голубев С.Т. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники*. Т. 1. С. 375—376.

¹¹² Там само. С. 370.

як це йому подобало, прочитав довгу лекцію, а закінчив її тим, що ми тії святині здобували кров'ю нашою, кров'ю також нашою запечатувать їх хочемо, або й тих, які їх нам будь-коли зневажали і від неї відступали»¹¹³. Тобто козаки мали намір відстоювати православ'я найрадикальнішими засобами і особливо негативно ставилися до відступників «релігії грецької». До речі, однією з причин неприязні запорожців до старшого реєстру Григорія Чорного була чутка про прийняття ним унії. З кожним днем збиралося все більше козаків навколо Михайлівського монастиря, де проходив собор, тому його учасники визнали доцільним переїхати за межі міста — до Микільської Пустинської обители. За свідченнями королівського посла Адама Кисіля, через суперечності між шляхтою та духовенством собор закінчився безрезультатно. Однак стійка позиція православних ієрархів, яких підтримувало козацтво, зірвала плани уряду Речі Посполитої щодо проведення узгоджувального собору у Львові.

Конфесійний фактор став однією з причин козацького повстання під проводом Тараса Федоровича. Посли Іова Борецького — його син Андрій та ченці Григорій і Йосип — розповідали путивальським воєводам у квітні 1630 р., що вже саме розквартирування коронного війська на території Київського воєводства здійснювалося з конкретною метою — «щоб у Києві віру християнську порушити, а запровадити унію та римську віру»¹¹⁴. У свідомості посланців митрополита цей козацький виступ чітко пов'язувався з боротьбою православ'я проти унії. На релігійний аспект повстання під проводом Федоровича вказував і коронний гетьман Станіслав Конецпольський у своїй реляції на сеймі 1631 р.: «Поспіли до них листи від декотрих осіб духовних і світських, де сповіщали, що їх віру нищать, церкви забирають, і просили, щоб за віру стали; ці намови роздратували чернь і всю Україну розбурхали, так що ніхто з тамошної шляхти не був у безпеці в своєму домі»¹¹⁵.

Представники духовенства інколи навіть очолювали повстанські загони. Так, у скарзі уніатського митрополита Йосипа Рутського і шляхтича Мартина Корсака до київського гродського суду від 12 червня 1630 р. йшлося про дії селян Бугаївки, Гвоздова і Безрадичів, керівником яких був чернець Сава¹¹⁶. Під час переговорів з польськими комісарами козаки не приховували наявності в повстанні релігійної складової. Навіть у тексті Переяславського договору 1630 р. містилося звинувачення запорожців, які залучили під свої знамена багато «простих людей», покликаючись на загрозу православ'ю¹¹⁷. Однак і після завершення повстання Сигізмунд III знову проігнорував козацьку петицію з проханням визнати православну ієрархію, незважаючи на наближення кінця строку перемир'я з Московською державою.

¹¹³ Жукович П. *Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией*. Вып. 6. Санкт-Петербург, 1912. С. 26.

¹¹⁴ *Воссоединение Украины с Россией...* Т. 1. С. 82.

¹¹⁵ *Селянський рух на Україні 1569—1647 рр...* С. 239.

¹¹⁶ *Центральний державний історичний архів України, м. Київ*. Ф. 11. Спр. 8. С. 605.

¹¹⁷ *Документи українського козацтва XVI — першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди / упоряд. Віктор Брехуненко та ін. Київ, 2016. С. 326.*

Суперечності між урядом Речі Посполитої і українським козацтвом намагалися використати країни антикатолицької ліги. Зокрема, Швеція прагнула залучити запорожців за високу грошову винагороду на службу королю Густаву-Адольфу у війні з Польщею. Восени 1631 р. в Україну прибули шведські послы П'єр Ладмірал і Жан де Грева з листом, в якому підкреслювалася прихильність запорожців до «грецької релігії»¹¹⁸. Отже, не лише в Україні, а й у Європі козаків сприймали як вірних захисників свого краю і православ'я.

Влада намагалася всіляко перешкоджати єднанню козацтва з духовенством у справі захисту православної релігії. Так, після смерті митрополита Юва Борецького навесні 1631 р. король звернувся до київського воєводи Яна Тишкевича з наказом втрутитися у справу висування нового кандидата на посаду вищого ієрарха: «Для нас і Речі Посполитої багато чого буде залежати від того, щоб не була посаджена козаками на це місце якась непослушна людина і бунтівник, який би їх потім бунтував і настроював проти католиків і уніатів»¹¹⁹. За відомостями, які дійшли до Варшави, на місце митрополита київського і галицького претендував случький протопоп Андрій Мужилівський. Тому Сигізмунд III наказував воєводі нагадати козакам, «щоб вони помимо нашої волі і пропозицій митрополита собі не обирали, оскільки затвердження його належить нам, згідно нашому королівському праву і коронним статутам. І ви, ваша благість, зі своїм авторитетом і розсудливістю повинні це влаштувати, щоб ні згаданий Мужилівський, присвоївши сан, ні будь-хто інший, який міг би заважати і тривожити, митрополитом не виявився»¹²⁰. Зі свого боку король обіцяв передати Михайлівський Золотоверхий монастир, де містилася раніше резиденція Юва Борецького, в управління ченцю Ордену базиліанців, родичу воєводи Герману Тишкевичу. Проте, знаючи характер запорожців і їх ставлення до православних святинь, Сигізмунд III застерігав київського воєводу про можливість захоплення ними монастиря, що могло б стати початком нового виступу. Безумовно, що в пам'яті короля ще зберігалися спогади про козацьке повстання під проводом гетьмана Тараса Федоровича, в якому конфесійний фактор відіграв не останню роль.

Прискоренню вирішення питання про православ'я сприяла кончина навесні 1632 р. короля Сигізмунда III. Елекційному, або ж виборному, сейму передувал конвокаційний, на якому розглядалася діяльність померлого монарха і велися дискусії про усунення помічених недоліків державного правління. Депутати від різних станів вносили відповідні пропозиції, які в узагальненому вигляді подавалися під час присяги новообраному королю. Поряд зі шляхтою і духовенством питання про легалізацію православ'я внесло до своїх вимог і Військо Запорозьке. В інструкції козацьким послам на сейм зазначалося: «Всім їх милостям жителям Корони Польської і Великого князівства Литовського відомо, скільки бід, триво-

¹¹⁸ Крип'якевич І.П. Козаччина у політичних комбінаціях 1620—1630 рр. *ЗНТШ*. Т. 117—118. Львів, 1914. С. 65.

¹¹⁹ *Воссоединение Украины с Россией...* Т. 1. С. 112.

¹²⁰ Там само.

ги і утисків витерпів наш руський народ через унію. Через неї протягом кількох десятиліть не могло спокійно відправлятися богослужіння нашої грецької релігії, забезпеченої привілеями і присягами найясніших королів польських; через неї відбуваються великі спустошення церков, пригноблення духовенства... Тому доручаємо нашим послам просити панів сенаторів і окружних депутатів, щоб вони при обранні нового короля звернули увагу на наші вимоги і постановили, щоб наш руський народ не терпів більше таких утисків»¹²¹.

Постає закономірне питання, як позиціонувало себе козацтво на конвокаційному сеймі? Вповні зрозуміло, що окремим соціальним станом у Речі Посполитій воно не вважалося, і обранці запорожців не брали участі в засіданнях вищого законодавчого органу. Однак петиції козаків на сеймі розглядалися поряд із поданими від інших соціальних верств. Чогось подібного раніше не траплялося. Причини таких різких змін у ставленні польського уряду до Війська Запорозького полягали у складному зовнішньополітичному становищі, зокрема наближенні строку завершення Деулінського перемир'я. Адаже останній у своєму житті сейм навесні 1632 р. Сигізмунд III зібрав достроково, винятково для обговорення справ зовнішньої політики. І тут об'єктивно постало питання козацьких сил. Відповідно для короля і уряду небайдужим було визначення політичних настроїв запорожців. Проте у Варшаві не мали сумнівів у ставленні козаків до православ'я і його противників.

Посли Війська Запорозького Станіслав Яблонівський і Криштоф Кривобоцький прибули до польської столиці з розлогою інструкцією, в якій першим пунктом значилося питання про заспокоєння «грецької віри». Пріоритетним воно було і в особливій грамоті запорожців до короля. Козаки просили пробачення у Сигізмунда III за настійні повторення саме конфесійних вимог від людей військових, які до них мали нібито якнайменший стосунок. Водночас насилля, що чинилися над «руським народом», змушували їх знову повертатися до означеного питання і клопотатися про його позитивне вирішення¹²². Інший важливий пункт петиції стосувався додаткової платні за службу, насамперед новим козацьким контингентом у 2000 осіб, визначеним Переяславською угодою 1630 р. У відповіді Сигізмунда III від 6 квітня 1632 р. містилися обіцянки задовільнити козацькі прохання.

Однак король невдовзі помер, а в період конвокаційного сейму ситуація на сході Речі Посполитої ускладнилась через неоголошену воєнну інтервенцію московитів. І тут уже урядовці і послы вального сейму змушені були ретельніше прислухатися до вимог козацтва як вагомої збройної сили. За слушним виразом М. Грушевського, «се було останнє слово політики компромісу козаччини з польським державним організмом. Але не поставлене доста рішучо, — більше натяком, ніж виразний постулат, — не підтримане щиро і загалом козаччини, воно промайнуло ледво помітно і майже безслідно, не вважаючи на свою вагу з стано-

¹²¹ *Архив ЮЗР*. Ч. 3. Т. 1... С. 340—341.

¹²² Жукович П. *Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией*. Вып. 6. С. 168—170.

вища розвою політичних ідей в козаччині»¹²³. Відсутність рішучості і наполегливості, очевидно, зумовлювалася двома обставинами. По-перше, у попередній період на прийомах у Варшаві козаки виступали як представники військової корпорації — Війська Запорозького, і не мали практики державної політичної діяльності. По-друге, запорожці пов'язували вирішення своїх проблем з підтримкою прихильного до них королевича Владислава.

Старший Війська Запорозького Іван Кулага від імені козаків звернувся також з відзовами до різних сенаторів: як українських, так і польських. У листі до гнєзненського архієпископа примаса коронного Яна Венжика від 3 червня 1632 р. також містилося прохання підтримати обрання на престол королевича Владислава і легалізувати православ'я¹²⁴.

Наполегливо відстоювали інтереси православної церкви козацькі посланці і на елекційному сеймі восени 1632 р., про що красномовно свідчать послання папського нунція Г. Вісконті до Риму. Зокрема, у листі від 2 жовтня 1632 р. йшлося про те, що «останнім часом козаки зібралися в кількості 30 тисяч для роздумів про свої справи; на їх раду з'явилося 300 схизматичних попів, які просили захистити свою релігію і їх самих від страждань, які вони терплять тривалий час; просили повернути їм майно, насильно захоплене захисниками уніатів, і відновити свободу віросповідання»¹²⁵. Однак тоді до козацького виступу не дійшло — нібито через позицію гетьмана, який залишився вірним королю і спрямував зусилля на зупинення нової татарської агресії. Зі слів папського нунція, Владислав визнавав, що запровадження унії відбулося без згоди більшості населення — умови, необхідної для такої важливої акції. Отже, претендент на трон добре розумів значення унії і вимог Війська Запорозького у справі суспільної злагоди і захисту державних кордонів. У своєму донесенні до Риму від 15 жовтня Вісконті відзначав його прихильність до козаків, на яких той «дуже покладається».

Новобраний монарх зі свого боку надіслав 18 грудня листа до Війська Запорозького, в якому містилася подяка за підтримку і обіцянка розглянути в сенаті всі козацькі прохання. А вже 16 лютого 1633 р. запорозькі посланці Федір Каленик, Яцько Кліша і Сава Бурчевський були прийняті маршалком сейму Миколаєм Остророгом і отримали відповідь про позитивне вирішення конфесійного питання. Отже, є всі підстави стверджувати, що козацтво доклало чимало зусиль до появи «Статей для заспокоєння руського народу», якими легалізовано православну церковну ієрархію. Центром митрополії визнавався Київ. Спеціальна комісія, створена на коронаційному сеймі, мала зайнятися перерозподілом церковних володінь між православними і уніатами.

Важливим чинником стабілізації православ'я стало утвердження на посаді митрополита київського і галицького Петра Могили, офіційно визнаного уря-

¹²³ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 7... С. 142—143.

¹²⁴ Chynczewska-Hennel T. *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej a kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.* Warszawa, 1985. S. 103.

¹²⁵ Голубев С.Т. *Київський митрополит Петро Могила и его сподвижники*. Т. 1. С. 502.

дом Речі Посполитої. Прибувши до Києва в липні 1633 р., він відібрав в уніатів низку храмів, розповсюдивши по волостях листи про отримання «належного послушенства від усіх православних духовного і світського стану». У протестації уніатського митрополита Йосипа Рутського до київського гродського суду від 18 липня 1633 р. містилося свідчення про дії православних ієрархів на чолі з Петром Могилою. За їхньою намовою близько шестисот міщан, ченців і козаків «з стрільбою вогнепальною та прибули до церкви святої Софії, як також на слободу при тій церкві будучую, ділити прислали»¹²⁶. Отримавши відмову віддати їм ключ від Софії, міщани й козаки за допомогою шабель відчинили двері й заволоділи храмом. Православну святиню було повернуто законним володарям. Не допомогло навіть клопотання київського воеводи Януша Тишкевича, оскільки у своїй боротьбі проти уніатів Петро Могила відчував всенародну підтримку. Водночас він заступив на посаді митрополита Ісаю Копинського, який після смерті Іова Борецького фактично продовжував справу попередника.

Опору в своїй діяльності новообраний митрополит віднайшов у козацтві. Він особисто прибув до козацького війська для пошуку порозуміння, оскільки запорожці співчували Ісаї Копинському. Зі слів учасника події, Петро Могила сповістив про призначення Копинського ігуменом Михайлівського монастиря, що викликало схвалення козацької громади. Зрештою, запорожці висловили бажання підтримувати діяння митрополита у справі зміцнення позицій православ'я.

Утім, попри офіційне визнання православ'я 1633 р., конфесійний фактор і надалі залишився одним із важелів колоніальної політики польського уряду. Вже через рік Спаський монастир у Новгороді-Сіверському, згідно з королівським привілеєм, передавався ордену єзуїтів, а православним заборонялось у цьому місті мати навіть школи. Утисків зазнавали православні священники та ченці монастирів. Так, у скарзі луцьких православних шляхтичів і міщан до гродського суду від 11 серпня 1633 р. йшлося про збройний напад єзуїтів на братський монастир: «...несподівано вони напали на церкву та шпиталь з допомогою каміння та палиць почали штурмувати... били і мордували, завдавши кривавих ран. Коли кілька духовних осіб вийшли із келій з проханням помилування, їх також киями та камінням побили»¹²⁷. У січні 1635 р. сеймовою постановою підтверджувалися королівські привілеї, надані католицьким ченцям-бернардинцям на захоплені ними володіння у Чернігові, Новгороді-Сіверському і Ніжині. У відповідь антиунійні мотиви звучали на сеймах і сеймиках, у закличках козацьких ватажків під час повстань.

¹²⁶ Там само. С. 531.

¹²⁷ *Воссоединение Украины с Россией...* Т. 1. С. 139.

КОНСТРУКТИВІЗМ ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КОЗАЦТВА

Соціокультурні процеси в Україні другої половини XVI — середини XVII ст. надали імпульс до відродження ідеї державності. Значною мірою вони були зумовлені європейськими тенденціями ренесансно-гуманістичної та реформаційної ідеологій. У них були сформульовані основні засади функціонування держави ранньомодерного часу, найефективнішою формою якої визнавалася монархія. Поширення європейської політичної думки на східні терени континенту мало свою специфіку. Вияви важливих світоглядних зрушень не завжди набували зрілих форм. Однак вони зумовили генезу політико-правових вчень у східнослов'янському світі. У цьому контексті, зокрема, спрямовувалися й пошуки руських письменників-полемістів: Герасима Смотрицького, Захарії Копистенського, Іова Борецького та ін. В їхніх творах утверджувалася ідея безперервності еволюції українського етносу з часів княжої Русі.

Формування етнічної спільноти на теоретичному рівні знайшло своє втілення у концепції «руського народу», що ґрунтувалася на уявленні про конфесійно-культурний субстрат етносу і набула чітких засад: свобода народу руського, здобута за київських князів; готовність до самопожертви заради вітчизни; рівність з польським та литовським народами. Основні засади теорії були позитивно сприйняті частиною руської шляхти та провідниками українського козацтва. Відповідно утверджується їх єднання з вищим православним духовенством для відстоювання «грецької віри» та «вольностей старожитних». Спільні зусилля справили помітний вплив на різні сфери духовного життя українського суспільства: релігійну свідомість, політичне мислення, стереотипи морально-етичних цінностей тощо. Нерозривність власного буття асоціювали з місцем проживання — «священною землею» предків, або ж батьківщиною.

М. Грушевський наголошував, що в той час «на чолі козаччини стояли в значній частині люде, що були плотю від плоти і кістю від кости тої української інтелігенції, що на своїх плечах виносила національну справу свого народу»¹²⁸. Тобто верхівка козацтва була тісно пов'язана із соціокультурним життям українського суспільства, тому переймалася його потребами. Як наголошувалося, її союз із православним духовенством став тим духовним опертям, що стримував асиміляторські інвективи Речі Посполитої. У збройній боротьбі «людей лицарських» кристалізувалися їхні соціальні ідеали і політичні цінності, що зумовило формування ідеї козацької автономії у межах польсько-литовської держави.

Основи соціального статусу «людей лицарських» легітимізувалися у «козацьких вольностях», що їх надавав реєстровцям варшавський уряд. Економічним підґрунтям козацької спільноти було землеволодіння, отримане на знак винагороди за державну службу та шляхом придбання земельних угідь на правах приватної власності у представників інших соціальних верств. Взаємовідносини в ній регулювалися козацьким правом, основні засади якого були сформульовані запорозькою громадою. Упродовж другої половини XVI — середини XVII ст. козацтво користувалося суспільними привілеями, досягло значної економічної потуги, мало власну систему судочинства і було потенційним чинником українського державотворення.

У цьому контексті насамперед важливо з'ясувати підвалини автономістських настроїв «людей лицарських» у Речі Посполитій. Сучасне розуміння автономії як особливої самоврядної одиниці у межах тієї чи іншої держави некоректно беззастережно застосовувати до ранньомодерної доби. Водночас саме самоврядування є засадничим принципом окремішності. І хоча Запорозька Січ не мала окремого правового статусу, проте відсутність юридичної фіксації не є підставою для заперечення факту існування утворення зі специфічним самоврядуванням. Власне, саме утворення Січі поклало початок уявленням про запорозьку громаду як самодостатнє українське військово-політичне об'єднання у відносинах не лише з урядом, а й із зовнішнім світом.

Уже наприкінці XVI ст. елементи січової автономії починають поширюватися на волості. Упродовж 1591—1593 рр. на територіях, контрольованих козацьким військом, ліквідовувалися місцеві органи влади і встановлювалося самоврядування на зразок запорозького. Відчуваючи реальну загрозу своєму існуванню, місцева влада та окремі шляхтичі зверталися до вищих урядових інстанцій з проханням придушити «козацьку сваволю». Черкаський і канівський староста Олександр Вишневецький писав до коронного канцлера Яна Замойського, що Криштоф Косинський, зібравши дві тисячі козаків, «розливав кров людей невинних (шляхти. — *Авт.*) у королівських володіннях, замки, міста та інші маєтності шляхетські попалив»¹²⁹. У цьому ж листі Вишневецький повідомляв про

¹²⁸ Грушевський М. *Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці*. Київ, 1919. С. 188.

¹²⁹ *Listy Stanisława Żolkiewskiego 1584—1620*. S. 27.

намір козацького ватажка визнати верховенство московського царя, очевидно, засновуючись на грамоті Бориса Годунова гетьману Косинському.

Звертаючись 11 січня 1593 р. до луцького гродського суду, шляхта висловлювала занепокоєння з приводу дій козаків, які на Волині «до присяг на послушенство своє примушають»¹³⁰, тобто запроваджують на підконтрольних територіях свою юрисдикцію, спонукаючи населення, зокрема шляхту, складати присягу на користь Війська Запорозького. Наслідком урядових і шляхетських реляцій стала поява конституції вального сейму від 15 червня 1593 р., у якій, зокрема, зазначалося: «людей, які свавільно збираються ватагами, чинячи наїзди і насильства або наміряючись без дозволу переходити кордон нашої держави, слід вважати за ворогів батьківщини і зрадників, а тому при першій же потребі проти них без усякого судового процесу можна посилати кварцяні українські загони; кожен зі свого боку нехай борониться від них по своїх садибах і маєтностях. Отже, перед кожним судом не має притягатися до відповідальності ніхто з шляхтичів, на домівки і маєтності яких було вчинено наїзд, і ніхто з тих осіб, які допомагали їм боронитися, про головщизну за свавільних людей, що загинули у подібних сутичках... ухвалою теперішнього сейму за згодою усіх станів обох народів ми повністю звільняємо усіх тих осіб та їх помічників, що розгромили свавільців, від судових процесів, які б могли проти будь-кого з них розпочинатися»¹³¹.

Шляхта скаржилася владі й упродовж наступних трьох років. Так, із Брацлавщини повідомляли про факти скасування козаками місцевої адміністрації та обкладання шляхетських маєтностей контрибуцією, встановлення власного при-суду. М. Грушевський припускав можливість погроз козацьких ватажків на адресу короля і загалом польського режиму¹³². Не заперечуючи цієї тези, зазначимо, що відсутність документальних свідчень безпосередньо з козацького середовища, а також наявності даних щодо скорегованих дій повстанців, спрямованих на протидію іноземному пануванню, ставлять її під сумнів. Офіційні листи Криштофа Косинського, Семерія Наливайка, Григорія Лободи просякнуті лояльністю до короля. Такий епістолярний стиль козацьких ватажків пояснюється тогочасними традиціями. Проте не останню роль відіграло прагнення залишатися на державній службі, що гарантувала права і привілеї.

Важливим джерелом, яке сформувалося в козацькому середовищі і висвітлює суспільно-політичні погляди «людей лицарських», є «Кондиції» Северина Наливайка, подані 1596 р. Сигізмунду III. У них відображено характерні ознаки політичної культури козацтва. Документ містив пропозицію провести радикальну реформу козацького устрою через створення на незаселеній території південніше Брацлавщини так званого Бузько-Дністровського Війська з сильною гетьманською владою. У «Кондиціях» вмотивовувалися принципи підданства та служби за дер-

¹³⁰ *Архив ЮЗР*. Ч. 3. Т. 1... С. 39.

¹³¹ *Селянський рух на Україні 1569—1647 рр...* С. 346.

¹³² Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 7... С. 306.

жавний кошт із вказівкою на географічні межі утворення¹³³. За влучним висловом П. Саса, це була своєрідна програма-мінімум реформування козацького війська: «Вона включала такі принципові положення: географічна локалізація козацької території і деякі вказівки щодо правового оформлення останньої; жорстка “вертикальна” політико-адміністративна модель комплектування Бузько-Дністровського Війська та начерк його воєнного і адміністративного управління»¹³⁴.

Питання інформаційного поширення ідеї Северина Наливайка серед козацтва може бути предметом дискусії. Хоча достеменно відомо про епістолярне спілкування козацьких очільників із представниками тогочасної еліти, зокрема католицьким єпископом Йосипом Верещинським¹³⁵. Цілком можливо, що його обізнаність із козацькими настроями надихнула на розроблення проекту організації Задніпровської козацької держави (1596), очолюваної князем як найвищою адміністративною особою. Військова влада, згідно з цим проектом, мала належати гетьману Війська Запорозького. Кожний із 13 полків був би не лише військовим підрозділом, а й адміністративно-територіальною одиницею з центром у певному місті чи містечку. На полковника покладалося виконання функцій місцевої військової та цивільної влади. Показово, що за полком закріплювалася земельна власність як основа вирішення питання матеріального постачання Війська Запорозького. Крім того, козакам належало виплачувати грошову винагороду та жалування сукном. Єдиним їхнім обов'язком перед королем було несення військової служби¹³⁶.

Отже, Йосип Верещинський зробив важливий крок на шляху до формування своєрідної програми козацького автономізму. Він прагнув зламати стереотипне уявлення про козаків як найманців і свавільних вояків. На думку Верещинського, козаки є такими самими лицарями, як і шляхта, і можуть розраховувати на статус повноцінних підданих Речі Посполитої. Однак польські урядовці відхилили проект, і він залишився невідомим загалу. Проте навіть поразка повстань 90-х років XVI ст. не зупинила апеляції козаків до лицарських ідеалів і намагань визнати їх «коронними синами», з претензіями на право щодо придніпровських земель як ареалу своїх виняткових інтересів.

Московська авантюра на початку XVII ст., у якій козаки взяли активну участь, зміцнила їхні політичні амбіції. З поверненням в Україну вони продовжували диктувати свої умови місцевим урядовцям. Відповідно з'явилися шляхетські скарги на «козацькі свавілля». У конституції вального сейму від 26 лютого 1609 р. містився наказ, щоб козаки, які мешкали у королівщинах, підлягали юрисдикції старост, а ті, що проживали у духовних і світських маєтках, підпорядковувалися власникам цих володінь. Проте, у супереччя постанові, козаки не визнавали

¹³³ Kondysec podane od Nalewayka Królowi Jegomości. *Zbiór pamiętników do dziejów polskich* / wyd. St. Broel-Plater. Warszawa, 1858. T. 2. S. 218—219.

¹³⁴ Сас П.М. *Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.)*. Київ, 1998. С. 224.

¹³⁵ *Документи українського козацтва XVI — першої половини XVII ст...* С. 93.

¹³⁶ Wereszczyński J. *Droga rewpa. Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России*. Киев, 1911. Вып. 1. С. 12—15.

влади старост і чинили власне правосуддя. Аналогічні мотиви звучали і в позові королівського суду до мешканців Брацлава щодо дій козаків, які привласнювали собі замкову юрисдикцію. 1616 р. один з урядовців звертав увагу сейму на факт невизнання козаками «ні магістратів у містах, ні старост, ні гетьманів, вони самі встановлюють собі право, самі обирають урядників і ватажків й наче створюють у великій Речі Посполитій іншу Республіку»¹³⁷. Можна було б вважати таку оцінку перебільшенням, якби аналогічні факти час від часу не повторювалися. Зокрема, у королівській інструкції на шляхетські сеймики (1625) Сигізмунд III змушений був визнати, що «зовсім призабувши віру і підданство, козаки вважають себе окремою республікою»¹³⁸.

Помітне місце у виразненні ролі козацтва щодо формування етнічної свідомості українців посідає діяльність гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного. Вихідець із православної шляхетської родини з села Кульчиці, що на Самбірщині, він здобув освіту в Острозькій школі, прогресивні традиції якої справили благодатний вплив на формування світогляду і вибір життєвого шляху молодого шляхтича. Успіхами у військових справах Петро Сагайдачний дав відчуті владі силу козацтва і потребу в ньому держави. Водночас, вступивши до Київського братства (1620) разом з усім Військом Запорозьким, гетьман мав формальне право вважатися його заступником і протектором¹³⁹.

Після важкого поранення під Хотиним Сагайдачний ще деякий час перебував у Київському Братському монастирі. Своє майно гетьман Війська Запорозького відписав на благодійні цілі. У заповіті від 5 квітня 1622 р. півтори тисячі польських золотих відписувалося «на школу братства Львівського, на науку і на бакалаврів вчених, на школу вірніше на дидакалів, за якими в школі тій братській завжди безперервно наука тривати могла, вічними і потомними часами і не бідніла»¹⁴⁰. Декілька тисяч золотих гетьман заповів київському братству, зокрема й на братську школу. Цікаво, що гарантами реалізації заповіту Петра Сагайдачного стали митрополит київський і галицький Іов Борецький та новий очільник Війська Запорозького Оліфер Голуб, між якими 24 червня було підписано спеціальну угоду в Михайлівському Золотоверхому монастирі¹⁴¹. На думку Касіяна Саковича, гетьман був взірцем чесного служіння вітчизні. Водночас Петро Сагайдачний був не єдиним представником української козацької еліти, яка, ставши на нелегку стежу, здобула заслужений авторитет у сучасників. Визначними борцями за лицарські права, покровителями розвитку освіти і культури, ревностними захисниками православ'я виступали й соратники гетьмана — Оліфер Голуб, Матвій Пирський, Марко Жмайло та їхні наступники.

¹³⁷ *Жерела до історії України-Руси*. Т. 8. С. 124.

¹³⁸ *Воссоединение Украины с Россией...* Т. 1. С. 64.

¹³⁹ Сас П.М. *Полководець Петро Сагайдачний*. Київ, 2014. С. 170.

¹⁴⁰ Максимович М. Сказание о гетмане Петре Сагайдачном. *Собрание сочинений*. Т. 1. Киев, 1876. С. 378.

¹⁴¹ *Документи українського козацтва XVI — першої половини XVII ст...* С. 237—238.

Козацькі звичаї зумовили героїзацію запорозького лицарства письменниками-полемістами. Їм належить політико-ідеологічне осмислення ролі козацтва в житті українського суспільства. Звернення авторів цього інтелектуального кола до названої теми означало, що вони почали витворювати моральну опору для учасників руху за конфесійну свободу руського народу. У «Протестації» Іова Борецького та інших православних ієрархів від 28 квітня 1621 р. українське козацтво визнавалося представником народних культурних і релігійних традицій: «Вони з роду нашого, браття наші і християни правовірні. Про них думають, нібито вони є простаками, котрі знань і розуму не маючи, піддалися намовам духівництва. Але ж бо ми ані од послуху належного їх не одводимо, ані їх бунтуємо, та й розуму в ділах і чинах їх не учимо. Самі вони природний розум і од бога даровану кмітливість мають. То ж і ревність та любов до віри, побожності та церкви з давніх давен між ними живуть і проквітають»¹⁴².

Після переможної Хотинської битви 1621 р. Військо Запорозьке виявилось спроможним до інкорпорування інших соціальних верств населення, охопивши їх своїм впливом. Князь Єжи Збарзький зазначав: «Миць тієї козацької сили криється не лише в самому злочинному об'єднанні, а пояснюється крім того ще двома речами: великим авторитетом своїх недоброчесностей та явною і прихованою прихильністю мало не всієї Київської землі і Білої Русі»¹⁴³. Та чи не найбільшу небезпеку для себе уряд Речі Посполитої вбачав у тому, що Військо Запорозьке перебирало на себе функції, які були прерогативою держави. Йдеться про сферу зовнішньополітичних зносин. У королівській декларації містилося застереження, щоб козаки «не укладали угод ні з якими іноземними володарями і державами, не наважувалися і не сміли без дозволу Речі Посполитої зноситися через посольства, не наймалися на жодні служби іноземним володарям і не приймали ніяких послів»¹⁴⁴.

Своєрідним чинником усвідомлення козацтвом свого місця в суспільстві стало обстоювання прав Війська Запорозького на певній території. Рішення Куруківської комісії 1625 р. містило пункт про формування шести реєстрових полків за військово-територіальним принципом: Білоцерківського, Переяславського, Корсунського, Канівського, Черкаського і Чигиринського. Аналогічну адміністративну структуру застосував Богдан Хмельницький для створення засад Української держави. Очевидно, що саме на основі Куруківської угоди в 1630 р. було сформульовано вимогу повстанців на чолі з гетьманом Тарасом Федоровичем про відведення коронного війська західніше Білої Церкви¹⁴⁵.

Чіткіше означити терени, які козаки готові були обстоювати, дає змогу рішення Корсунської ради 1632 р. На ній звучав заклик, що «їм від селянської віри не від-

¹⁴² Борецький І. Протестація. С. 323.

¹⁴³ *Жерела до історії України-Руси*. Т. 8... С. 287—288.

¹⁴⁴ *Zbiór pamiątek historycznych o dawnej Polsce*. Т. 6. Lwów: Wytłocznia Narodowa Ossolińskich, 1833. S. 186.

¹⁴⁵ Жукович П. *Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией*. Вып. 6. С. 76.

ступати; якщо на них будуть ляхи наступати... вони білоруси і черкаси будуть свою віру відстоювати по Дніпру»¹⁴⁶. Так, поряд із гаслами відстоювання православ'я козаки вперше висунули ідею захисту своїх прав на певній території Лівобережної України. По суті, йшлося про наміри створення власної козацької республіки.

Виразніше прагнення козацтва окреслилися під час наступних повстань, тоді ж утвердилася його репутація як захисника загальнонародних інтересів. «Права» і «вольності» вводилися у специфічний контекст актуальних політичних орієнтацій, духовних пріоритетів та ментальних спонукань історичної свідомості, що консолідували у козаків чуття етнічної ідентичності. Так, в універсалі від 4 листопада 1637 р. козацький полковник Карпо Скидан звертався не лише до козаків, а й до всіх «посполитих людей», іменуючи себе «опікуном всієї України». У посланні, зокрема, зазначалося: «Оголошуємо вам, товаришам нашим, що одержано повідомлення про рішучі задуми жовнірів, які напевно вже збираються до нас в Україну, в чому Бог нехай не допомагає їм. Тому я, силою своєї влади і іменем війська, наказую і підтверджую, щоб ваша милість не залишалася в безпечності, а запасшись кіньми, хлібом і зброєю, були готовими протистояти, як годиться рицарям на цих утискувачів віри нашої грецької, коли буде необхідно»¹⁴⁷. Фактично маємо справу з першим свідченням визнання козацтвом належності не лише до Війська Запорозького як мілітарної сили, а й до певного автономного територіального суб'єкта. Тож обстоювання козацтвом корпоративних інтересів супроводжувалося прагненням домогтися прав для всіх мешканців України.

Очевидно, під Україною в цьому разі розумілося Подніпров'я — як історико-етнографічний край. Хоча навіть в очах сучасників цей політонім охоплював значно ширші територіальні межі¹⁴⁸. Однак сам факт його вживання свідчить про значний поступ козацької самосвідомості. Вже наступного року універсали гетьмана Якова Острянина досягали віддалених міст і сіл Поділля, Волині та Подкуття. Католицький ксьондз Шимон Окольський зазначав у своєму щоденнику, що після кількох перемог над коронним військом «Острянин був задоволений і вже поділяв Україну: одному Переяслав, другому Київ, третьому Волинь віддавав»¹⁴⁹. Отже, бачимо прагнення ватажків повстанців розширити ареал земель з козацьким самоврядуванням далеко за межі Подніпров'я, що не могло не впливати на етнічну свідомість населення цих країв.

В іншому випадку, звертаючись до старшин реєстровиків, козацький гетьман Павло Бут докоряв, що вони забули рішення Куруківської комісії, згідно з яким коронне військо не повинне розташовуватися на Лівобережжі. За одним із джерел, він заявляв також, що має надію стати «володарем землі Руської».

¹⁴⁶ *Воссоединение Украины с Россией...* Т. 1. С. 129.

¹⁴⁷ Okolski S. *Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem w r. 1637.* Kraków, 1858. S. 26.

¹⁴⁸ Боплан Г.А. де. *Опис України, кількох провінцій Королівства Польського...* С. 21.

¹⁴⁹ Okolski S. *Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem w r. 1637...* S. 90.

В іншому документі Павлюк зазначав: «...коли королеві і Речі Посполитій потрібна буде послуга Війська Запорозького проти якогось ворога, всі ми одностайно вирушимо з наших місць на заклик короля і його послів; а коли не буде потреби у Війську Запорозькому, то хто захоче жити при військових клейнодах на Запорожжі, нехай собі вільно живе на здоров'я, а хто захоче доглядати своє майно, нехай доглядає і живе вільно»¹⁵⁰.

Цілком імовірно, що настрої в козацькому середовищі вплинули на формулювання «Ординації Війська Запорозького реєстрового», ухвалені вальним сеймом у березні 1638 р. Відповідно до постанови козакам заборонялося проживати в містах, крім прикордонних Черкас, Чигирин і Корсуня, щоб запобігти можливим виступам проти місцевих урядовців. Очевидно, саме це і стало імпульсом для продовження козацького повстання влітку 1638 р. У посланні гетьмана Дмитра Гуни вкотре наголошувалося на тезі про єдину спільноту мешканців Подніпров'я, чий інтереси мають бути захищеними. «Вочевидь, — йшлося в документі, — немає тут правди ні боязні Божої, нехай би з нами, з Військом Запорозьким війну проводили, котрі відважилися пожертвувати життям нашим і віддалились на волю найвищого Бога за наші криваві заслуги і за ту невинно пролиту нашу кров, а справді невинним і бідним людям дали спокій, котрих голос і пролита невинна кров волають про помству до Бога і нас до цього збуджують»¹⁵¹.

Козацькі ватажки бачили майбутню Україну як рівноправну частину Речі Посполитої в демократичних формах правління, без втручання коронного війська. Проте поразка повстання відтермінувала реалізацію цих прагнень до сприятливіших часів. Наступне десятиліття стало періодом акумуляції козацьких сил і переосмислення свого місця в суспільстві.

Отже, під впливом ренесансно-гуманістичного світогляду впродовж другої половини XVI — середини XVII ст. в Україні спостерігалось культурно-освітнє піднесення. Його провідниками стали письменники-полемісти, чий дослідницький пошук зводився до встановлення безперервного процесу еволюції українського етносу з власною мовою, церквою та культурою від княжої Русі. Ці погляди зумовили формулювання концепції «руського народу». Надійними союзниками тогочасної інтелігенції, як правило, духовних ієрархів, виступило козацтво. Водночас основні засади самоврядності, важливого чинника автономії, були сформульовані очільниками Запорозької Січі. Це сприяло появі в подальшому різних політичних проєктів, у яких провідна роль відводилася Війську Запорозькому. Принципи співжиття запорозької громади переносилися на волості в ході боротьби козацтва за права та привілеї, яка тісно перепліталася з відстоюванням православ'я. Виплекані козаками соціальні ідеали та політичні цінності стали каталізатором генези державотворення в ранньомодерній Україні.

¹⁵⁰ Там само. С. 47.

¹⁵¹ *Воссоединение Украины с Россией...* Т. 1. С. 236.

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ XVI — СЕРЕДИНИ XVII ст.

Перший досвід долучення до міжнародної політики українське козацтво здобуває в 1550-х роках, коли литовський уряд почав вербувати нові військові контингенти для боротьби з Московським царством. Водночас на південних рубежах активізував свою діяльність староста канівський та черкаський князь Дмитро Вишневецький, який спромігся ефективно організувати відсіч загрози з боку степових кочовиків. Перебуваючи в статусі підданого польського короля й великого князя литовського Сигізмунда II Августа, 1553 р. він їде до Стамбула, де зустрічається з турецьким султаном Сулейманом Кануні й, очевидно, домовляється про невтручання кримського хана Девлет-Гірея в українські справи з гарантією недопущення походів запорожців на турецькі володіння.

Після свого повернення зі Стамбула князь мав зустріч з королем Сигізмундом II Августом, від якого отримав охоронний універсал, що аж ніяк не свідчило про розрив його з традиційним козацьким протектором. Однак вже 1556 р. Вишневецький відряджає своїх представників до московського царя Івана IV Грозного з проханням про перехід до нього у підданство на умовах несення військової служби. Наступного року він складає присягу царю як своєму сюзерену й одержує за це у володіння містечко Белев з навколишніми селами. А вже через п'ять років, зважаючи на своє призначення воєводою на Кавказ, Вишневецький пориває з московською протекцією й повертається до Литви. Тут 1561 р. він отримує з рук короля універсал, який засвідчував, що «він може добровільно в державах наших жити, користуючись всякими вольностями і свободою, як і другі княжата, панята й обивателі держави нашої»¹⁵².

¹⁵² *Акты ЮЗР*. Т. 2... С. 155—157.

Після повернення з Московії руського князя не влаштує спокійне життя королівського підданого. Улітку 1563 р. Дмитро Вишневецький на чолі чотирьохтисячного козацького загону без дозволу короля здійснює похід до сусіднього Молдавського князівства, керуючись амбітним планом оволодіти господарським тронем. Ця акція закінчилася поразкою, а самого козацького провідника було захоплено в полон, відправлено до Туреччини й незабаром страчено в Константинополі.

Очевидно, що поруч з багатьма іншими чинниками, серед яких визначальним був авантюрний характер самого князя, однією з основних мотивацій, які штовхали його на зміну своїх зверхників, було, за словами М. Грушевського, намагання «грати певну міжнародну роль»¹⁵³. Проте, якщо староста прикордонного воеводства Великого князівства Литовського ще не був повноправним виразником інтересів українського козацтва, то в наступні десятиліття старшина здійснює спроби конституювати козацьку спільноту як організацію «лицарського люду», що перебуває на військовій службі у польського короля. А на початку 1570-х років останній виводить козаків з-під юрисдикції місцевих урядовців, підпорядкувавши їх безпосередньо великому коронному гетьману Речі Посполитої Юрію Язловецькому та призначивши «старшим і суддею» над козацтвом шляхтича Яна Бадовського. Ці заходи поклали початок своєрідному імунітету козацтва у державі. Саме так розпочинався довготривалий процес автономізації майбутнього Війська Запорозького.

Важливим напрямом набуття українським козацтвом досвіду активної участі у складних міжнародних конфліктах став молдавський. Зокрема, упродовж другої половини XVI ст. до Молдавського князівства, яке підпорядковувалося Османській імперії, козаки здійснили понад два десятки великих походів. Головною метою більшості з них було забезпечення військової підтримки того чи іншого претендента в боротьбі за престол господаря або бажання посадження на нього власної кандидатури. Так, улітку 1577 р. на Запорозжі під час активної підготовки до нового походу серед січовиків перебував і учасник багатьох воєнних експедицій Іван Підкова. За однією з легенд, він доводився братом молдавському господарю Івоні, якого вбили турки. Молдавани направили на Запорозжя делегацію з проханням до Підкови прибути до Ясс і посісти престол, на якому перебував посаджений султаном Мурадом III господар Петро Кульгавий. Боячись, що козацький похід викличе невдоволення уряду Речі Посполитої, молдавські бояри надіслали листи київському воєводі Костянтину Острозькому та барському старості Миколаю Тарновському з проханням посприяти Підкові. Однак, зважаючи на перемир'я між Польщею і Османською імперією, представники влади не підтримали козацьку експедицію.

Івану Підкові довелося розраховувати на власні сили. Крім запорожців, до нього приєднався на Поділлі загін Якова Шаха. У листопаді 1577 р. вони виступили у похід і на р. Прут поблизу столиці Молдавського князівства розгромили

¹⁵³ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 7... С. 114

військо Петра Кульгавого. З тріумфом вступивши до Ясс, козаки оголосили господарем Молдавії Івана Підкову, що не могло не мати міжнародного резонансу. На допомогу Кульгавому султан надіслав загони сілістрійського, видінського і бендерівського беїв. Велике військо прибуло й від правителя Трансильванії Криштофа Баторія — брата короля Речі Посполитої. Спільними зусиллями вони змусили Підкову залишити Ясси і повернутися в Україну. У Барі козацького ватажка було заарештовано, а пізніше й страчено у Львові ¹⁵⁴, але прецедент втручання запорожців у внутрішні справи інших держав надовго запам'ятався правителям Речі Посполитої.

У ході таких військово-політичних кампаній козацька старшина знайомилась не лише з внутрішньополітичним устроєм, а й з проблемами міжнародно-правового утвердження сусідніх держав. Набутий досвід українські козаки почали використовувати у власній практиці налагодження з ними стосунків. У другій половині 1570-х років активізувалися їх відносини з Московським царством, зокрема, взимку 1576 р. на Запорозжі приймали посольство Івана IV. Своєю зовнішньополітичною діяльністю козацтво починає дедалі активніше впливати на характер відносин Османської імперії з Річчю Посполитою. Відповідно польський уряд почав убачати в українському козацтві самодостатню спільноту, від якої приймав посольства. Запорозька делегація була присутня на коронації Стефана Баторія, а у вересні 1578 р. король прийняв п'ятьох послів від Січі, що завідали згоду виконувати службу на його користь. У складі посольств, які зазвичай обиралися на радах, перебували старшина для допращання донесень, писар, кухар, швець і тлумач.

Ефективна участь козацьких загонів у Лівонській війні Речі Посполитої з Московською державою та успішні виправи проти татар і турків у першій половині 1580-х років привернули увагу папських дипломатів, які намагалися переконати польський уряд у доцільності залучення козаків на бік антитурецької коаліції. Зокрема, 1584 р. з такою пропозицією звернувся до короля Стефана Баторія представник Апостольської столиці у Речі Посполитій Альберто Бологнетті. Проте, на думку папського нунція, до початку офіційного оголошення війни туркам польсько-литовський уряд мав «використовувати» козаків нелегально. Але король у відповіді ватиканському дипломату висловив сумніви щодо ефективності запорожців під час регулярних воєнних дій ¹⁵⁵.

У контексті підготовки до створення європейської Ліги християнської міліції зацікавленість козацтвом виявилася і в діяльності іншого представника Римського Папи — Кароля Гамберіні. Він налагодив стосунки з одним із козацьких проводирів, імовірно, Яном Оришовським. Згідно з джерелами останній навіть мав свій план війни з османами, який він виклав італійцю. Суть задуму полягала в тому, що козаки спочатку мали розгромити Кримський ханат, а потім здійснити марш з метою завоювання Стамбула. Оришовський запевняв Гамберіні, що

¹⁵⁴ *Listy Annibala z Kapui arcybiskupa neapolitańskiego w Polsce*. Warszawa, 1852. S. 49.

¹⁵⁵ Boratynski L. *Stefan Batory i plan ligi przeciw turkom (1576—1584)*. Kraków, 1903. S. 144.

столиця Османської імперії майже не охороняється, адже турецькі війська були задіяні у війні з Персією ¹⁵⁶.

Продовження козацьких походів у другій половині 80-х років XVI ст. на турецькі міста, зруйнування ними Тягині, Білгорода, Очакова й Гезлева помітно загострили відносини між Річчю Посполитою та Османською імперією. У листі від 2 лютого 1590 р. султан Мурад III вимагав від короля: «Розшукайте усіх козаків і всіх до одного знищьте, щоб про них і пам'яті не залишилось і щоб ніколи й на спомин їхнього імені не було» ¹⁵⁷. Антикозацькі заходи польського уряду стали однією з причин потужного повстання 1591—1596 рр., що стало важливою віхою на шляху суб'єктивізації українського козацтва у міжнародних відносинах.

Діючи як самостійна військово-політична сила, Військо Запорозьке 1592 р. надіслало посольства до Московії й володарів Австрії та Швеції. А вже наступного року, коли розпочалося створення християнської спілки держав — Священної ліги, Австрія й Ватикан вирішили, усупереч позиції Речі Посполитої, залучити до неї козацтво. У листопаді 1593 р. Папа Климент VIII звернувся до козаків з двома буллами, закликаючи до боротьби проти мусульманської агресії для захисту «християнського суспільства». Відчуваючи свою силу та затребуваність для Священної ліги, низові козаки на початку 1594 р. вислали посольство до імператора Священної Римської імперії Рудольфа II Габсбурга з наміром найнятися на службу цісарю для боротьби проти мусульман. Під час прийому в імператорській резиденції у Празі його очільник Станіслав Хлопицький, який представляв інтереси реєстровців, наголосив на тому, що дніпровські козаки є вільним народом і хочуть послужити благородній справі. 7 лютого 1594 р. Хлопицького було приведено до присяги імператору й відправлено з монаршою хоругвою для козаків на Січ.

Згодом на Запорожжя виїхав відомий австрійський дипломат Ерїх Лясота. Офіційною метою його подорожі були переговори щодо привілейного листа та грошей від імператора. Однак фактично ця дипломатична місія легітимізувала суб'єктність Запорожжя в міжнародній політиці. Щоденник німецького посланця є першою документальною розповіддю про життя січового братства, зокрема, у ньому наводиться детальний опис церемоніалу прийняття січовиками іноземного посольства. Вже при наближенні до Запорозької Січі Лясоту зустріла делегація кількох заслужених і авторитетних козаків, які вітали прибулих від імені січового товариства. Вступ іноземців на Січ супроводжувався гарматними пострілами. Особливу увагу посол звернув на порядок голосування під час козацької ради. Після оголошення імператорської пропозиції запорожці розділилися «на два кола. В одному була старшина, у другому — прості люди, яких називають черню. Обговоривши все між собою, чернь ухвалила своєю звичайною *acclamation* ¹⁵⁸ податися на службу до його цісарської величності, на знак чого кидала вгору шапки, після чого

¹⁵⁶ Леп'явко С. *Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561—1591)*. Чернівці, 1999. С. 151—152.

¹⁵⁷ Там само. С. 69.

¹⁵⁸ *Acclamation* — згода без голосування.

побігла до другого, старшинського кола і пригрозила, що коли хтось буде проти, вони його втоплять у воді. Але старшина відразу погодилася»¹⁵⁹. Після досягнення згоди гриміли литаври і десяток гарматних пострілів.

За результатами переговорів на Січі з послом Лясотою у червні 1594 р. було укладено угоду Війська Запорозького з Австрією, що передбачала участь козаків у воєнних діях проти турків на території Молдавського князівства. Улітку того ж року загін запорозьких козаків, який очолював отаман Богдан Микошинський, за домовленістю з союзниками на 50 чайках здійснив похід на турецькі володіння у Чорному морі.

Восени представник Апостольської столиці зустрівся з київським воєводою Костянтином Острозьким, а також з «дніпровськими» козаками Семерія Наливайка, які дислокувалися на Східному Поділлі. У листі до Риму від 14 жовтня 1594 р. він повідомляв, що унаслідок переговорів українська сторона спочатку дала згоду на організацію спільного з молдавським господарем походу на татарські володіння у Північному Причорномор'ї. Однак після отримання символічної грошової винагороди Наливайко відразу ж виступив на чолі більш ніж двохтисячного козацького загону в напрямку Тягині та Кілії. 23 жовтня ватиканський дипломат інформував Відень, що на початку осені на війну проти турків вирушило 12-тисячне військо зі східних воєводств Речі Посполитої, у складі якого, зокрема, перебувало шість тисяч «дніпровських» козаків¹⁶⁰. Об'єднане козацьке військо на чолі із С. Наливайком, Я. Оришовським та Г. Лободою вступило в залежне від Османської імперії Молдавське князівство й заволоділо його столицею Яссами. Під впливом цієї перемоги молдавський господар Аарон відмовився від турецької протекції й перейшов на бік християнської коаліції.

Наступного року, дотримуючись зобов'язань перед Священною лігою, козацькі підрозділи штурмують кілька наймогутніших турецьких фортець у Північному Причорномор'ї: Ізмаїл, Кілію та Браїлів. Улітку 1595 р. на запрошення австрійського імператора та угорського короля С. Наливайко на чолі двохтисячного загону вже воює проти османів на землях Угорщини. Це стало однією з перших воєнних операцій українського козацтва на теренах Центральної Європи. Успішними діями козацьких загонів у Придунав'ї в 1594—1596 рр. Військо Запорозьке зарекомендувало себе ефективним учасником європейської антитурецької коаліції, що помітно змінило його статус у міжнародних відносинах східноєвропейського регіону¹⁶¹.

Розширення міжнародних контактів українського козацтва спостерігалось на початку XVII ст., зокрема, через його участь в експансії Речі Посполитої проти Московського царства. Десятки тисяч козаків були залучені до походів так званими Ажедмитріями та королем Сигізмундом III. Водночас козацтво не припинило виправ проти Криму й Оттоманської Порти, а також установило контакти

¹⁵⁹ Еріх Лясота зі Стеблева. Щоденник... С. 104.

¹⁶⁰ Плохий С. *Папство и Украина. Политика Римской курии на украинских землях в XVI—XVII вв.* Киев, 1989. С. 65.

¹⁶¹ Голобуцький В. *Запорозьке козацтво...* С. 214—226.

з грузинськими князями. Особливу активність воно виявляло в часи гетьманування Петра Сагайдачного. Зростання ролі Війська Запорозького у міжнародних відносинах, його прагнення відігравати в них самостійну роль викликали занепокоєння польського уряду, який безуспішно намагався заборонити козацтву «порушувати мир польської держави з її сусідами».

У здобутті перемоги над турецько-татарськими військами під Хотином (1621) козацтво відіграло вирішальну роль, тому закономірно сподівалося, що його заслуги будуть відповідно оцінені урядом Речі Посполитої. Однак ці надії не справдилися, оскільки останній не поспішав іти на поступки й протидіяв походам проти Османської імперії. Відповідно козацька старшина вдалася до самостійних дипломатичних кроків для створення антитурецької коаліції. Так, вона підтримала претензії на турецький трон самозванця Олександра Яхії, що з'явився на Січі і видавав себе за сина султана Мегмеда III. Усупереч традиційному протистоянню з Кримом, 1624 р. старшина вступила в переговори з ханом Мегмед-Гіреєм та його братом, які прагнули унезалежитися від Порти. Вони завершилися укладенням 24 грудня того ж року першого українсько-кримського договору, що передбачав створення військово-політичного союзу й надання взаємної військової допомоги проти ворогів. Ця угода засвідчила прагнення Війська Запорозького як суб'єкта міжнародних відносин дистанціюватися від Польщі. У січні 1625 р. до Москви вирушило посольство з пропозицією підтримати Яхію та козаків у боротьбі з Османською імперією. Хоча дипломатична акція, спрямована на створення антитурецької коаліції, зазнала невдачі, вона сприяла утвердженню Війська Запорозького у системі міжнародних відносин¹⁶².

Показовою виявилася участь українського козацтва у подіях Тридцятилітньої війни (1618—1648), як на боці габсбурзького блоку, так і супротивних йому Франції, Швеції, Голландії, Данії. Військо Запорозьке почало частіше фігурувати в різноманітних політичних комбінаціях монарших дворів Європи. З початком воєнних дій Австрійська імперія знову планувала залучити запорожців до боротьби з османами. Восени 1619 р. десятитисячний загін запорожців виступає на боці Фердинанда II Габсбурга у його боротьбі з чехами і трансильванцями під Віднем. З Тридцятилітньою війною пов'язана й ще одна неформальна акція українського козацтва. Десь між 1621 та 1628 рр. у турецькому полоні перебував майбутній запорозький гетьман Іван Сулима, звідки йому вдалося втекти, організувавши повстання на одній з турецьких галер у Середземному морі і доставивши у Рим полонених на галері турків. Цей сміливий вчинок козацького ватажка був відзначений самим Папою Римським Павлом V Боргезе, який вручив українцю золотий медальйон із власним портретом¹⁶³.

У 1620-х роках інтерес до подій в Україні виявляв і шведський уряд, насамперед відносно запорожців, чії військові якості високо поцінювалися у Європі після

¹⁶² Сас П.М. *Політична культура українського суспільства...* С. 168—169.

¹⁶³ Щербак В. Іван Сулима. *Володарі гетьманської булави: історичні портрети*. Київ, 1994. С. 150.

Хотинської війни. Король Швеції Густав Адольф II намагався налагодити відносини з українськими козаками, щоб схилити їх на спільну боротьбу проти сил Католицької ліги. Шведські пропозиції аргументувалися концепцією єдності інтересів православ'я і протестантизму перед загрозою католицької експансії. Вже на початку 1626 р. шведські послы у Москві запропонували царю об'єднати військові сили проти Австрії й запросити до цього союзу українське козацтво¹⁶⁴. Того ж року про залучення Війська Запорозького до боротьби з Австрійською імперією говорив на перемовинах з трансильванським князем Бетленом Габором посол Швеції Філіп Содлер.

Улітку 1631 р. Жак Руссель організував шведське посольство в Україну. За його інструкцією капітан П'єр Ладмірал і хорунжий Жан де Грева мали розпочати переговори з очільниками Війська Запорозького й передати їм листа з пропозицією підтримати Густава Адольфа II в боротьбі проти Речі Посполитої. Крім того, послы мали пообіщати козакам допомогу в захисті їхніх вольностей і релігійних свобод, проголосити наміри шведського короля платити за службу більше за Сигізмунда III, а також запросити уповноважених козацьких представників до Лівонії для підписання офіційної угоди¹⁶⁵. Дорогою на Запорожжя вони зупинились у Каневі, де тоді перебував старший реєстру Іван Кулага. Він затримав делегацію, а наступного дня (17 вересня) відправив коронному гетьману Станіславу Конецпольському листа, в якому повідомляв про прибуття агентів шведського короля й просив поради, як з ними вчинити. Згодом Кулага отримав наказ коронного гетьмана заарештувати П'єра Ладмірала і Жана де Грева та передати їх владі. А оскільки у Варшаві йшли переговори між Річчю Посполитою та Швецією, то послы Русселя не були покарані й щасливо повернулися до Стокгольма. Самому ж ініціатору місії довелося відповідати перед Густавом Адольфом II за провал операції¹⁶⁶.

Скориставшись смертю короля Речі Посполитої Сигізмунда III (квітень 1632), Московія порушила Деулінське перемир'я і у жовтні розпочала наступальні дії в напрямку Смоленська. Відповідно уряд Речі Посполитої знову звернувся до Війська Запорозького. Основними осередками мобілізації стали Чернігів, Ніжин та Борзна, а організаторами всіх військових формувань на Лівобережжі сенат Речі Посполитої призначив кам'янецького каштеляна Александра Пісочинського та чернігівського підкомор'я Адама Кисіля. Завершальна битва, в якій українське козацтво відіграло провідну роль, відбулася під Смоленськом. Це дало М. Антоновичу підставу констатувати, що «козаки, побіч енергійної партизанської діяльності, брали з успіхом участь у боях і облогах, як регулярна армія»¹⁶⁷. Серед козацьких ватажків відзначилися Тиміш Орендаренко, Ілляш Караїмович, Григорій Себастянович, Данило Дробистенко, Яків Філоненко, Тарас Федорович та Матвій Пирський.

¹⁶⁴ *Акты МГ*. Т. 1... С. 448.

¹⁶⁵ Крип'якевич І.П. Козаччина в політичних комбінаціях 1620—1630 рр. С. 89.

¹⁶⁶ Щербак В.О. Військо Запорозьке в політичних планах Швеції, Трансильванії, Речі Посполитої та Московського царства у другій половині 1620-х — на початку 1630-х рр. *Сторінки історії*. Зб. наук. праць. 2022. № 54. С. 32—33.

¹⁶⁷ Антонович М. *Козацьке військо у Смоленській війні*. Варшава, 1937. С. 36.

У 1635—1636 рр. чотириохтисячне козацьке військо допомогло Австрійській імперії заволодіти французькими територіями: Люксембургом, Фландрією і Пікардією. Через деякий час Військо Запорозьке вже намагається запропонувати свої послуги представникам антигабсбурзької коаліції — у 1644—1646 рр. його керівництво вело активні переговори щодо виступу українських козацьких полків на боці французької армії у битві під Дюнкерком.

1645 р. між Венецією і Османською імперією розпочалася так звана Кандійська війна на Середземному морі. Воєнні дії супротивників розгорнулися головно за острів Крит, який знаходився на перетині важливих торговельних шляхів. Уже на першому році війни венеціанські дипломати розпочали переговори з польськими урядовцями щодо можливої участі флотилії запорожців у морських операціях проти турків. Невдовзі венеціанський посол передав гроші для спорядження козацьких човнів, які вже почали будувати на Запорожжі. Однак план допомоги Венеціанській республіці наштовхувався на протидію впливової польської шляхти. Зі свого боку польський король Владислав IV, фактично ігноруючи польсько-турецькі мирні домовленості, таємно дозволив українським козакам брати участь у морських походах проти Османської імперії. Монарх також мав далекосяжні плани війни з турками за участю запорожців, але спротив польських магнатів завадив їх реалізації.

Отже, суспільні процеси значною мірою впливали на джерела формування українського козацтва. Уходництво і оборона південного прикордоння до середини XVI ст. були головними чинниками поповнення козакуючої людності, серед якої переважали вихідці з українських міст і містечок. Через ревізію прав на шляхетство і втрату привілейованого становища в суспільстві до козацьких рядів долучилося боярство. Сконсолідованість козацької спільноти помітно зміцнилася з появою самобутньої форми її суспільно-політичної організації — Запорозької Січі. Водночас постійна потреба Речі Посполитої у військових контингентах зумовила прийняття козаків на королівську службу. Внесенням до реєстру надавалися «вольності», які набули чітких ознак і наповнилися конкретним змістом: звільнення від податків і повинностей, крім військової служби, особливе адміністративне підпорядкування та судочинство, свобода вибору місця проживання, право на землеволодіння. Це спонукало Військо Запорозьке до активної участі у суспільно-політичному житті України, зокрема відновленні православної церковної ієрархії і успішній протидії поширенню уніатства та католицизму. Виплекані козаками соціальні ідеали та політичні цінності стали також катализатором генези державотворення в Україні. Водночас розширювалася сфера контактів козацтва з іншими державами: Австрією, Швецією, Трансильванією, Молдавією, Францією, Московією, Османською імперією. Фактично впродовж другої половини XVI — першої половини XVII ст. відбувалося утвердження українського лицарства у статусі суб'єкта міжнародних відносин.

ЗМІСТ

ПОЧАТКИ

РАНЬОМОДЕРНОГО НАЦІЄТВОРЕННЯ

- Розділ 1. Соціально-політичні і конфесійні чинники націєтворчого процесу
(Петро Сас) 7
- Розділ 2. Світоглядні та ідейні засади зрощення нової політичної свідомості.
Радикальні прояви практики боротьби за свободу руського народу (Петро Сас) 48

ГЕНЕЗА УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА ТА ЙОГО СУБ'ЄКТИВІЗАЦІЯ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

- Розділ 3. Джерела формування українського козацтва (Віталій Щербак) 103
- Розділ 4. Українська козаччина на державній службі Речі Посполитої (Віталій Щербак) 114
- Розділ 5. Феномен Запорозької Січі (Віталій Щербак) 132
- Розділ 6. Військо Запорозьке та українське православ'я (Віталій Щербак)..... 140
- Розділ 7. Конструктивізм політичної діяльності козацтва (Віталій Щербак)..... 153
- Розділ 8. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI — середини XVII ст.
(Віталій Щербак) 161

УКРАЇНСЬКИЙ РАНЬОМОДЕРНИЙ ДОСВІД РЕВОЛЮЦІЇ

- Розділ 9. Методологічні аспекти дослідження революційних феноменів модерності
(Валерій Смолій, Валерій Степанков) 171
- Розділ 10. Фактори визрівання революційної ситуації (Валерій Смолій, Валерій
Степанков) 193
- Розділ 11. Державотворчий потенціал Української національної революції (Валерій
Смолій, Валерій Степанков) 213
- Розділ 12. Ідеологічні та психологічні контексти революції (Валерій Смолій, Валерій
Степанков) 243
- Розділ 13. Революція 1648—1676 рр. як комеморативний проект українців останньої
чверті XVII — XVIII ст. (Валерій Смолій, Валерій Степанков) 258

**УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА
РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ**

Розділ 14. Політико-адміністративне облаштування Українського Гетьманату (<i>Віктор Горобець</i>)	273
Розділ 15. Владна організація ранньомодерної держави (<i>Віктор Горобець</i>)	280
Розділ 16. Соціальна структура і тенденції соціально-економічного розвитку Гетьманату (<i>Віктор Горобець</i>)	299
Розділ 17. Засади суспільної взаємодії та соціального дисциплінування в Гетьманаті (<i>Віктор Горобець</i>)	331
Розділ 18. Український Гетьманат в останній чверті XVII — XVIII ст.: геополітичні виклики (<i>Віктор Горобець</i>)	356

**МАРКЕРИ ІДЕНТИЧНОСТІ
В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРИ
УКРАЇНСЬКОГО ГЕТЬМАНАТУ**

Розділ 19. «Своя земля» в політичних та історичних наративах другої половини XVII — XVIII ст. (<i>Андрій Бовгиря</i>)	377
Розділ 20. Конфесійний фактор ідентичності (<i>Андрій Бовгиря</i>)	392
Розділ 21. Мова як ознака ідентичності (<i>Андрій Бовгиря</i>)	406

**ПРАВОБЕРЕЖЖЯ І ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ РЕГІОН
В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVII — XVIII СТОЛІТТЯХ**

Розділ 22. Османська присутність на Правобережжі (<i>Тарас Чухліб</i>)	423
Розділ 23. Політика Варшави щодо правобережного козацтва (<i>Тарас Чухліб</i>)	441
Розділ 24. Правобережна Україна в політичних планах Івана Мазепи та Пилипа Оряника (<i>Тарас Чухліб</i>)	459
Розділ 25. Правобережжя в адміністративних і соціально-економічних моделях Речі Посполитої (<i>Тарас Чухліб</i>)	474
Розділ 26. Дисидентське питання та польські шляхетські конфедерації (<i>Тарас Чухліб</i>)	488
Розділ 27. Гайдамацький рух і Коліївщина як нові протестні формати (<i>Тарас Чухліб</i>)	498
Розділ 28. Галичина, Буковина і Закарпаття у XVII — 70-х роках XVIII ст. (<i>Леонтій Войтович, Ілля Паршин</i>)	512

СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА

Розділ 29. Соціополітичний простір Слобожанщини у XVII ст. Формування слобід- ських полків (<i>Володимир Маслійчук</i>)	537
Розділ 30. Від реформування до скасування. Слобідські полки у 1700—1762 рр. (<i>Володимир Маслійчук</i>)	557
Розділ 31. Скасування слобідських автономій та спроби інтегрувати регіон до імпер- ських структур (<i>Володимир Маслійчук</i>)	592

**ДЕРЖАВНА СИСТЕМА КРИМСЬКОГО ХАНАТУ
ТА ЙОГО ПІДКОРЕННЯ РОСІЙСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ**

Розділ 32. Чингізидська спадщина в постзолотоординському Криму (<i>Владислав Грибовський</i>)	609
Розділ 33. Інтеграція Кримського ханату до Османської імперії (<i>Владислав Грибовський</i>)	627
Розділ 34. Кримський ханат в умовах Карловицької системи міжнародних відносин (<i>Владислав Грибовський</i>)	654
Розділ 35. Крим в орбіті експансіоністського зовнішньополітичного курсу російського імперіалізму (<i>Олександр Гуржій</i>)	679

ЖИВИЙ СТЕП ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

Розділ 36. Ханська Україна (<i>Олександр Серета</i>)	701
Розділ 37. Український Гетьманат і Запорозька Січ: взаємодія і протистояння (<i>В'ячеслав Станіславський</i>)	717
Розділ 38. Запорозжя періоду Нового Січі (1734 – 1775) (<i>Володимир Мільчев</i>)	732
Розділ 39. Українська колонізація Північно-Західного Приазов'я та Дону (<i>Володимир Полторак</i>)	740
Розділ 40. Освоєння Дунай-Дністровського пониззя і Кубані (<i>Олена Бачинська</i>)	749
ПОКАЖЧИК ВЛАСНИХ ІМЕН ТА ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ	771

Олена Бачинська
(03.04.1971)

Доктор історичних наук, професор. Завідувач кафедри історії України та спеціальних історичних дисциплін Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. Від 2000 року — завідувач відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. Лауреат премії імені М.І. Костомарова НАН України. Наукові інтереси: мілітарна історія, історія українського козацтва, заселення й освоєння Українського Приднін'я в XVIII—XIX ст.

Андрій Бовгіря
(04.05.1976)

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України. Фахівець у галузі козацького історієписання XVII—XVIII ст., соціальної історії України раннього нового часу. Стажувався в Українському науковому інституті Гарвардського університету.

Леонтій Войтович
(16.05.1951—07.02.2023)

Доктор історичних наук. Фахівець у галузі українського середньовіччя. Лауреат премії імені М.С. Грушевського НАН України (2002) та Державної премії України в галузі науки і техніки (2015). Від 1995 року працював на посаді старшого наукового співробітника Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, завідувача кафедри історії середніх віків та візантієвістики Львівського національного університету ім. Івана Франка. Сферу наукових інтересів становили питання політичної та соціально-економічної історії княжої доби; генеалогія панівних династій; слов'янський етногенез.

Віктор Горобець
(01.07.1964)

Доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України. Завідувач сектору соціальної історії Інституту історії України НАН України. Викладав і займався науково-дослідною роботою у Національному університеті «Києво-Могилянська академія», Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, Ягеллонському університеті (Краків), Католицькому університеті Любліна, Варшавському, Гданському і Жешувському університетах, Науковому інституті імені Оссолінських (Вроцлав). Коло наукових ін-

тересів охоплює проблеми політичної і соціальної історії середньовічної і ранньомодерної України та Центрально-Східної Європи, історії дипломатії і міжнародних відносин.

Владислав Грибовський
(14.02.1975)

Кандидат історичних наук. Старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Сфери наукових інтересів: кордонний простір Степової України і Північно-Західного Кавказу, історія кочових народів Східної Європи у XVIII — на початку XIX ст. Автор понад 200 наукових і публіцистичних праць з історії українського Півдня, ногайців, запорозького козацтва, кримських татар, народів Північного Кавказу, Поволжя та Казахстану.

Олександр Гуржій
(02.02.1955)

Доктор історичних наук, професор. Дослідник ранньомодерної історії України, історіограф і джерелознавець. З 1977 року працює в Інституті історії України НАН України. Досліджує переважно питання історії соціально-економічного розвитку й політичного становища України у другій половині XVII — XVIII ст. Має значний досвід перевидання пам'яток історіографічної спадщини. Брав участь у підготовці й публікації збірок документів: «Описи Київського намісництва 70—80 років XVIII ст.», «Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.» та ін. Відомий як один з авторів низки підручників і навчальних посібників з історії України.

Володимир Маслійчук
(31.10.1974)

Доктор історичних наук, доцент кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія», де з 2019 року викладає курси з методології історії й історіографії та історії XIX ст., спецкурси з жіночої історії. Автор семи монографій, зокрема «У полоні прикордонь та наративів: Дослідження з історії Слобідської України XVII—XIX ст.» (2021). Упорядник і редактор низки збірників і колективних монографій. У сфері наукових зацікавлень: спосіб життя невеликих міст Лівобережної України, що не потрапили під інтенсивні

індустріальні перетворення, характерні для **півдня і сходу України**; студії над традиційним світом та модернізаційними вторгненнями тощо.

Володимир Мільчев
(22. 04. 1972)

Доктор історичних наук, професор. 1994 року закінчив Запорізький університет, де нині обіймає посаду професора кафедри джерелознавчих студій та суспільних комунікацій. Автор праць «Болгарські переселенці на півдні України. 1724—1800 рр.» (2001); «Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII — XVIII ст. (джерелознавчий аналіз)» (2008); «Нариси з історії запорозького козацтва XVIII століття (спроба історичної реконструкції на основі писемних джерел)» (2009) та ін. Наукові інтереси: історія українського козацтва, соціально-економічні процеси на півдні України.

Ілля Паршин
(08.07.1986)

Кандидат історичних наук, завідувач відділу історії середніх віків Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 2014 року захистив дисертацію на тему: «Вектори політики володарів Галицько-Волинської Русі (за матеріалами латиномовних наративних джерел XIII—XV століть)». Упродовж 2014—2020 рр. працював на посаді доцента кафедри історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету ім. Івана Франка. Автор монографії «Дипломатія Галицько-Волинської держави: європейські

наративні джерела XIII—XV століть» (2018) та понад 30 статей, присвячених проблемам історіографії, історії та джерелознавства українського минулого епохи **Середньовіччя**.

Володимир Полторак
(15.03.1981)

Кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та спеціальних історичних дисциплін Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, стипендіат Східнознавчого інституту Чеської академії наук. Дослідник історії Південно-Східної Європи модерного часу. Наукові інтереси: інтелектуальна історія, соціально-економічні процеси, мілітарна історія, гастрономічні дослідження.

Петро Сас
(20.07.1955)

Доктор історичних наук. Фахова наукова діяльність пов'язана з Інститутом історії України НАН України. Досліджує історію України ранньомодерної доби, зокрема в царині історичної урбаністики, політичної, соціальної та військової історії, а також історії історичної думки. Одним із перших у вітчизняній історіографії почав розробляти проблематику політичної культури ранньомодерного українського суспільства, зародження української ранньомодерної нації.

Олександр Серєда
(30.05.1972)

Кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Південноукраїнського національного педагогічного університету імені Д.К. Ушинського. Дослідник османського періоду історії України. Наукові інтереси: османсько-турецьке джерелознавство, соціально-економічні процеси османського суспільства, османська регіоналістика.

Валерій Смолій
(01.01.1950)

Академік НАН України, доктор історичних наук, професор, фахівець у галузі української історії доби середньовіччя і раннього нового часу. Пріоритети наукової творчості: проблеми еволюції українського козацтва; національно-визвольних змагань українського народу; формування суспільної свідомості українського соціуму; становлення національного етносу та самобутнього розвитку його культури; перебігу державотворчого процесу в Україні в XVII—XVIII ст.; міждержавних відносин у Центрально-Східній Європі раннього нового

часу та місця і ролі в них українського фактора тощо, а також методологічні розробки, у яких відбито теоретичні роздуми над станом історичної науки в Україні, шляхами її інтеграції у світовий історіографічний простір, мобілізації творчого потенціалу істориків на вирішення актуальних і важливих наукових проблем.

В'ячеслав Станіславський
(16.06.1968)

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України. Спеціалізується на дослідженні Українського Гетьманату та Запорозької Січі другої половини XVII — XVIII ст., з акцентуванням на добі гетьманування Івана Мазепи. Дисертаційна робота присвячена політичним відносинам Запорозької Січі та Кримського ханату наприкінці XVII — на початку XVIII ст. (1996). Автор численних наукових розвідок з політичної та соціально-екон

омічної історії України, зокрема, монографії «Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686—1699» (2004), серії статей з історії української торгівлі. Упорядник документальних збірників «3 епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи» (1996) та «Листи Івана Мазепи. 1687—1691» (Т. 1, 2002; Т. 2, 2010).

Валерій Степанков
(10.09.1947)

Доктор історичних наук, професор, фахівець у галузі української соціально-політичної історії раннього нового часу. Провідними у науковій творчості є питання, пов'язані з дослідженням Української національної революції середини — другої половини XVII ст. та її місця в європейському революційному русі ранньомодерної доби, становлення Української ранньомодерної держави та її владних інституцій, внутрішньої та зовнішньої політики гетьманських урядів, процесів формування та розвитку української держав

ної ідеї. Досліджує діяльність української дипломатичної служби у XVII—XVIII ст., становлення національних спецслужб, соціальну боротьбу українців та її вплив на функціонування державної політичної системи тощо. Помітне місце у доробку посідають джерелознавчі та історіографічні студії.

Тарас Чухліб

(20.08.1966)

Доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, директор Науково-дослідного інституту козацтва. Заслужений діяч науки і техніки України. Дослідник історії України, Польщі і Туреччини, геополітичного розвитку східноєвропейського регіону. Наукові інтереси охоплюють історію міжнародних відносин, дипломатію, зовнішню політику України і Східної Європи у XVI—XVIII ст., історію козацтва та шляхти, біографістику, музеєзнавство, проблеми відтворення національної пам'яті та збереження культурних цінностей.

Віталій Щербак

(21.04.1954)

Доктор історичних наук, професор, відмінник освіти України. У 1979—1999 рр. працював в Інституті історії України НАН України, у 1999—2013 рр. — професор кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія». З вересня 2013 р. — професор кафедри історії України Київського університету ім. Бориса Грінченка. Дослідник історії України ранньомодерної доби, зокрема проблем соціальної структури суспільства, українського державотворення та історії козацтва. Автор понад 400 наукових праць, серед яких: «Антифеодальні рухи на Україні напередодні Визвольної війни 1648—1654 рр.» (1989), «Формування козацького стану в Україні (друга половина XV — середина XVII ст.)» (1997), «Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст.» (2006), «Українське козацтво. Золоті сторінки історії» (2015), «Державна ідея в ранньомодерній Україні» (2019).

мування козацького стану в Україні (друга половина XV — середина XVII ст.)» (1997), «Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст.» (2006), «Українське козацтво. Золоті сторінки історії» (2015), «Державна ідея в ранньомодерній Україні» (2019).

Наукове видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

БАЧИНСЬКА Олена, БОВГИРЯ Андрій, ВОЙТОВИЧ Леонтій,
ГОРОБЕЦЬ Віктор, ГРИБОВСЬКИЙ Владислав, ГУРЖІЙ Олександр,
МАСЛІЙЧУК Володимир, МІЛЬЧЕВ Володимир, ПАРШИН Ілля,
ПОЛТОРАК Володимир, САС Петро, СЕРЕДА Олександр,
СМОЛІЙ Валерій, СТАНІСЛАВСЬКИЙ В'ячеслав,
СТЕПАНКОВ Валерій, ЧУХЛІБ Тарас, ЩЕРБАК Віталій

Україна. Нариси історії

**УКРАЇНА
В ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ПОТОКАХ
РАННЬОЇ МОДЕРНОСТІ**

Редактор *Л.Є. Канивець*

Коректор *З.А. Болкотун*

Художнє оформлення *Є.О. Ляницького*

Технічний редактор *Т.М. Шендерович*

Комп'ютерна верстка *В.М. Канищевої, О.А. Бурдік*

Підп. до друку 00.00.2024. Формат 70 × 100/16.
Ум. друк. арк. 00,00 + 00,00 вкл. Обл.-вид. арк. 69,62.
Тираж 500 прим. Зам. № 000.

Видавець і виготовлювач
Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 544 від 27.07.2001 р.